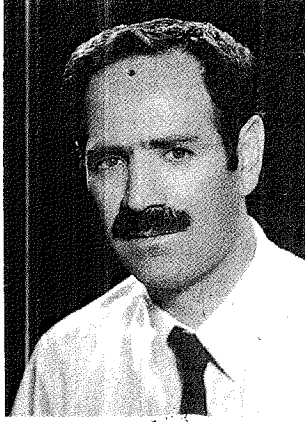

Doç. Dr. Şahin Uçar 1949'da Sivas'ta doğdu. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nü bitirdi (1972). Sivas'ta yaptığı ilk ve orta öğrenimi sırasında aile büyüklerinden medrese usulü Arapça ve Farsça öğrendi. Süheyl Ünver'den tezhib, Hamit Aytaç'tan hat, Kemal Batanay'dan tambur dersleri aldı. Bir süre müzik ve sanat tarihi öğretmeni olarak çalıştı (1973-75). Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Paleografi ve Epigrafi Uzmanlığı (1976) ve İslâm Tarihi Asistanlığı (1977) yaptı. ABD'de Princeton Üniversitesi'nde araştırmalarda bulundu (1980-81). Doktorasını Atatürk Üniversitesi'nde tamamladı (1982). Konya Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde Yard. Doçent (1983) ve daha sonra Doçent (1988) oldu. 1968'den bu yana çeşitli dergi ve gazetelerde çok sayıda makalesi yayınlandı. İngilizce, Arapça, Farsça ve Latince biliyor. Eserleri: Sevdâ Divanı (1980), Rüya ve Gerçek (1980), Patterns and Trends in History (1986).

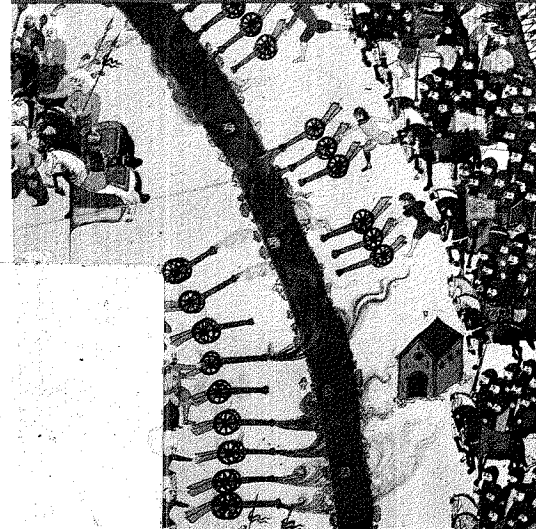
Dört Halife döneminden Emeviler'in sonuna kadar Anadolu'da kıyasıya bir mücadele yaşanır: İslâm-Bizans mücadelesi. Rum diyarına sayısız seferler düzenlenir, muharebeler olur, kaleler kuşatılır, topraklar zaptedilir, fetihler olur. Ancak, sonuçlar Müslümanlar için pek iç açıcı değildir. İran ve Bizans topraklarında büyük zaferler kazanmış olmalarına rağmen, Anadolu'daki başarısızlık ilginçtir. Belki de bu sebeple olsa gerek, Anadolu'daki İslâm-Bizans mücadelesi konusunda İslâm kaynaklarında çok az bilgi vardır. Kaynaklarda, sadece buralara yapılan seferler zikredilmekle yetinilmektedir. Batı dillerinde ve Ermeni, Süryani ve Bizans tarihçilerinin verdikleri bilgilerde bu konularda daha fazla bilgi bulunmaktadır. Bu yüzden yazar, o dönemin siyasi, ekonomik, dini ve kültürel şartlarını incelerken, Müslüman fütühatından önceki bazı tarihî olayları da ele almakta, yaptığı çözümlemelerle başarısızlıkların geçmişteki nedenlerini açıklamaya çalışmaktadır.

Elinizdeki eserde yazar, Müslümanların Anadolu'ya yaptıkları seferlerin oryantalistlerce iddia edildiği gibi yağma maksatlı olmadığını açıkça gözler önüne sererken, Müslüman fütühatı başlamadan önce Heraclius'un yaptığı askeri ve mali reformları, Anadolu'daki devlet ve halk ilişkilerini, dinî yapıyı ve ihtilâfları, halkın kültürel yapısını da inceleyerek ilginç bir çalışma ortaya koymuştur.

işaret

ANADOLU'DA İSLÂM-BİZANS MÜCADELESİ

Doç. Dr. ŞAHİN UÇAR

BİLİMSEL ARAŞTIRMA DİZİSİ: 5

işaret

İŞARET YAYINLARI: 36
BİLİMSEL ARAŞTIRMA DİZİSİ: 5

•
DİZİ EDITÖRÜ:
İSMET UÇMA

ANADOLU'DA İSLÂM-BİZANS MÜCADELESİ

DOÇ. DR.
ŞAHİN UÇAR

KİTABIN ADI: ANADOLU'DA İSLÂM-BİZANS MÜCADELESİ
■ YAZARI: DOÇ. DR. ŞAHİN UÇAR ■ DİZİN: Ş. UÇAR ■
TASHİH: Ş. UÇAR - İŞARET ■ KAPAK VE İÇ DÜZENLEME:
YAZIEVİ İLETİŞİM HİZMETLERİ ■ KAPAK RESMİ: EĞRİ
FETİHNAMESİNDEN HAÇOVA MUHAREBESİNİ GÖSTEREN
BİR MİNYATÜRDEN AYRINTI - 16. YÜZYIL SONU TOPKAPI
SARAYI MÜZESİ ■ BASILDIĞI YER: İSTANBUL ■ BİRİNCİ
BASIM: ŞUBAT 1990 ■ DİZGİ: ÇEVİK ■ BASKI: DAMLA
OFSET ■ CİLT: BAYRAK MATBAACILIK TESİSLERİ

işaret

Ankara Cad. No: 107/63 Çağaloğlu-İstanbul Tel: 519 17 28

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	7
KAYNAKLAR	9
I- GİRİŞ	17
II- ARABLAR'IN ANADOLU SEFERLERİNE TAKADDÜM EDEN AMİLLERE DAİR TARİHİ MUKADDİMELER	25
a) <i>İslâmî Tebliğin Siyâsî Neticeleri ve Arablar'ın Muvaffakiyet Sebepleri</i>	25
b) <i>Bizans ve Hıristiyan Kilisesi</i>	42
c) <i>Bizans'ın Siyâsî Durumu</i>	50
d) <i>Heraklios ve Reformları</i>	52
III- ARABLAR'IN ANADOLU SEFERLERİ	59
a) <i>Arablar'ın Anadolu Seferlerinin Güzergâhı</i>	59
b) <i>Emevi Devrine Kadar İslâm Fütuhâtı ve Bizans</i>	63
c) <i>Anadolu Akınlarının Başlaması</i>	67
d) <i>Muaviye Devri</i>	76
e) <i>Yezid, Muaviye II. ve Mervan Devirleri</i>	89
f) <i>Abdûlmelik Devri</i>	92
g) <i>Velid Devri</i>	104
h) <i>Süleyman Devri</i>	108
i) <i>Ömer b. Abdülaziz ve II. Yezid Devirleri</i>	118
k) <i>Hişam Devri</i>	120
l) <i>Emevi Hanedanının Sonu</i>	125
IV- NETİCE	127
KAYNAKÇA	131
DİZİN	137

ÖNSÖZ

Herhalde Türk Haikı arasında, Eyüp Sultan'ı ve Battal Gazi destanını bilmeyen yoktur; Anadolu, İslâm-Bizans mücadelesine ait hatıralarla doludur. İstanbul'da Eyüp Sultan Türbesi, Sivas'da Abdülvehhab Gazi Türbesi, Sinop'da Seyyid Bilal Türbesi ve Erzurum'da Abdurrahman Gazi Türbesi gibi birçok mukaddes mahal, Anadolu'daki İslâm-Bizans mücadelesine atf olunur. Büyük İslâm Fâtıhatı devrinde, Anadolu, Bizans'ın kalbi mesabesinde olduğundan, bu topraklarda cereyan eden mücadeleler ve İstanbul muhasaraları, Dünya Tarihi bakımından da fevkalâde ehemmiyetlidir. Bu hadiselerin tarihî safhalarını öğrenmek arzusu, beni, bu çalışmayı yapmaya sevketti.

Konunun, zengin bir malzeme halinde efsanelere intikali, M. Canard'ın "Tarih ve Efsaneye Göre Araplar'ın İstanbul Seferleri" ismiyle türkçeye de tercüme edilen makalesinde işlenmiş olduğundan; bu çalışmada, efsaneler yoluyla Türk kültürüne yaptığı tesirler üzerinde durulmamıştır. Bu çalışmada daha çok en eski Arap kaynakları gözönüne alınmış olup, muahhar Arap kaynaklarına az başvurulmuştur; zira bunlar ya daha eski kaynakların aynen tekrarından ibaret, ya da güvenilemeyecek derecede efsanevî unsurlar ilave edilmiş rivayetlerden ibarettir. Arap kaynaklarının verdiği cüzî malumat Bizans, Ermeni ve Süryânî kaynaklarından istifade suretiyle elden geldiğince tamamlanmaya ve tenkid edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada sadece en ehemmiyetli kaynaklarla ilgili referans notları kısaltmaya tabi tutulmuştur.

Çalışmalarım esnasında bana büyük yardım ve anlayış gösteren hocam, Prof. Dr. H.Dursun Yıldız, Doç. Dr. Coşkun Alptekin ve Doç. Dr. Enver Konukçu'ya şükran duygularımı ifade etmem gerekir. Çalışmalarım sırasında gösterdiği ilgi ve kolaylıklardan ötürü, Doç. Dr. M. F. Kırzioğlu'na ve bu metnin yazılması sırasında büyük emeği geçen Zeki Uçar'a teşekkür etmeyi borç bilirim.

Dr. Şahin UÇAR
Erzurum 1982

KAYNAKLAR

Araplar'ın Anadolu seferleri için müracaat olunabilecek en eski Arap kaynakları (1) bugüne intikal etmemiştir. Bunlar daha sonraki Arap tarihçilerinin iktibasları nisbetinde bilinmektedir. Bu eski Arap ravileri Kufe ve Medine'nin görüşlerini aksettirdiklerinden umumiyetle Emevi aleyhtarıdır ve Suriye Arapları'nın rivayetleri de bize intikal etmediğinden, Emevilerin başarılarını pek fazla aksettirmeyen, yetersiz bir malumata sahibiz demektir. Esasen Taberî ve Belazurî gibi en mühim Arap kaynaklarında tesadüf olunan malumatın da ayrıca kısaltılmış oldukları anlaşılmaktadır (2). Meselâ İstanbul'un üçüncü muhasarası hakkında müellifi bilinmeyen Kitab'ül-Uyûn'daki malumat ile Taberî'deki malumatın aynı raviye istinad ettiği anlaşılmakta, fakat Taberî'deki malumatın çok ihtisar edilmiş olduğu görülmektedir. Bize intikal eden en eski Arap kaynaklarından biri, Belazurî'nin Fütuh'ül-Buldan isimli eseridir.

Ahmed b. Yahya el Belazurî (öl. 892), III. asır Arap tarihçilerinin en büyüklerinden biridir. Fütuh'ül-Buldan isimli eserinde müslümanların fethetmiş oldukları coğrafi bölgelerin tarihini anlattığı için mevzuumuz bakımından ancak Arap-Bizans hududundaki mücadeleleri için istifade edilebilmektedir. M.De Goeje'nin Leiden 1866 baskısına istinaden, R.M. Rıdvan tarafından 1932'de Kahire'de yeniden neşredilmiştir.

Ahmed b. Ebî-Yakub b. Vazih el-Yakubî (öl. 897), Tarihi İbn-i'l-Vazih. Çok muhtasar bir eser olduğundan, ancak Anado-

- (1) Eserleri bize intikal etmeyen bazı Arap tarihçileri için bkz: C. Brockelmann, GAL, s. 140-149 ve Supplement I, s. 203-218
- (2) Taberî'nin kullandığı daha eski kaynaklar için bkz: J. Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, Türkçe Terc: F. Işıltan, Ankara, 1963, s. VII-I

lu seferlerinin kronolojisi ve seferi yapan kumandanın ismi bakımından istifade edilebilmektedir. Bazen Taberî'de bulunmayan bir sefer haberine rastlanabilmektedir. Neşr: İbn Wadhîh *Historiae M.*, Th. Houtsma, Leiden 1883, 2 cild.

İbn A'sam'ül-Kûfî (öl. 920), *Kitab'ül-Fütûh*, 2. ve 3. ciltlerinin yegâne nüshası Topkapı Sarayı'nda N. 2956, bulunmaktadır. Bu araştırmada *Kitâb'ül-Fütûh*'un III. İstanbul muhasarası hakkında verdiği malumattan istifade edilmiştir. Ancak *Kitâb'ül-Fütûh*'da bu muhasara ve Abdullah el-Battal hakkında verilen bilgilerin, inanılması güç renkli tasvirler ve menkıbelerden ibaret oluşu dikkati çekmektedir.

Muhammed b. Cerir el-Taberî (öl. 932) *Tarih'ül-Umem ve'l-Mulûk*, bu büyük eserin ancak kısaltılmış bir şekli bize inikâle ettiği halde yine de 13 ciltlik muazzam bir eserdir (3). Ne yazık ki Anadolu seferleri hakkında son derece muhtasar malumat vermektedir. Umumiyetle Anadolu'ya yapılan seferlerin kumandanını ve fethedilen kaleleri zikretmekle iktifa eder. Bunun sebebi belki Araplar Anadolu'da pek başarılı olamadıkları için Taberî'nin bu seferlere fazla ehemmiyet vermemesi, belki de elimizdeki metnin kısaltılmış olmasıdır. Muahhar Arap kaynakları bu eserde verilen malumatı bazen aynen tekrarlamakta, bazen de Taberî'de bulunmayan malumatı ihtiva edebilmektedir. Yine de bu araştırmanın temelini Taberî'nin eseri teşkil etmektedir. Neşri: M. J. De Goeje, *Annales quos scripsit Abu Djafar Mohammed İbn Djarir at-Taberî, Lugduni Batavorum*, 1879-1898. I.-III. seri, Leiden.

Ali b. Hüseyin el-Mesudî, (öl. 957) *Murûc'uz-Zeheb ve Meadîn'ul-Cevâhir*. Bu eserde, mevzuumuz hakkında pek az malumata tesadüf edilmektedir. Neşri: P. de Courteille ve B. de Meynard, 1861-77'de 9 cild halinde Fransızca tercümesiyle birlikte bastırılmıştır. *Les prairies d'or*, Paris 1861-1877.

İzz'üd-din İbn'ül-Esir (öl. 1231), *El-Kâmil fi'l-Tarih*. Hicrî

(3) Taberî'nin bize inikâl eden şeklinin kısaltılmış olduğu hakkında bkz: F. İşıltan, *Taberî maddesi, İslâm Ansiklopedisi*, 117. cüz. s.595

302'ye kadarki kısmı Taberî tarihinden hülâsa edilmiştir. Ancak bu eserde Taberî'de rastlanmayan malumata da tesadüf edilmekte olup, böyle durumlarda kullanılmıştır. C. Tornberg, *İbn al-Athiri Chronicon quod perfectissimum inscribitur*, 13 cild, Leiden, 1851-76.

Arap coğrafyacıları, Bizans Themaları, Anadolu'daki yollar ve muhtelif şehirler hakkında malumat verirlerse de, İslâm hakimiyetinde bulunmayan bölgeler tabii olarak az bilindiğinden, bu malumattan pek fazla istifade etmek mümkün değildir. Bilhassa İbn-i Hurdadbih, bazı Anadolu yollarının tafsilatı tariflerini verir. Bizans Themaları hakkında Arap coğrafyacılarında rastlanan malumat, E. W. Brooks tarafından derlenerek neşredilmiştir (4). Başlıca coğrafya eserleri, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* serisinde basılmıştır. Bu seride İbn-i Hurdadbih'in eseri, 1889'da Leiden'de, M. De Goeje tarafından neşredilmiştir.

Araplar'ın Anadolu seferleri için en önemli kaynak, Bizans tarihçisi Theophanes'in kroniğidir. Bir keşiş olan Theophanes, İkonoklast hükümdarlardan hoşlanmaz ve tabii olarak tarafgiridir. G. Ostrogorsky'ye göre, Theophanes, ilmi vukuf, tarihi anlayış ve objektif görüş hususiyetlerinden mahrumdur. Eseri 810-814 tarihleri arasında yazılmış bir derleme olup 284 yılından başlar ve 813'e kadar gelir. Theophanes'in istinad ettiği VII.-VIII. asırlara ait kaynaklar kaybolduğu için iki asırlık Bizans tarihi kronolojisi Theophanes'e istinad eder. Theophanes ehemmiyetsiz seferleri zikretmemekle beraber, Araplar'ın Anadolu'ya yaptıkları mühim seferler hakkında Arap kaynaklarına nazaran daha tafsilatlı malumat nakletmektedir. Muahhar tarihçiler tarafından beğenilmiş ve diğer Bizans tarihçileri, umumiyetle onun verdiği malumatı tekrar etmekle iktifa etmişlerdir. G. Ostrogorsky'ye göre Theophanes'in kullandığı malzemenin teferruatındaki bir yanlışlık sebebiyle, hadiselerin kronolojisi için verdiği rakamlar gerçek rakamların bir yıl geri-

(4) E. W. Brooks, "Arabic Lists of the Byzantine Themes", *Journal of the Hellenic Studies*, I, 1901, s. 67-77

sinde kalmaktadır ve onun kullandığı hilkat yılı takviminin 6102-6265 (m. 610-773) peryodunda geçen rakamlara bir yıl ilave etmek gerekir. Bununla beraber Theophanes'in kronolojisi üzerinde birçok tereddütler vardır ve bazı tarihçiler, Arap kaynaklarının verdiği tarihleri daha güvenilir saymaktadırlar (5). Theophanes confessor, Chronographia, neşr: C. de Boor, 2 cild, Leipzig, 1883-1885.

806-815 tarihleri arasında İstanbul patriği olan Nikephoros da kısa bir tarih yazmıştır; Nikephoros'un eseri 602-769 peryodunu ihtiva eder, Theophanes kadar detaylı değildir. Neşri: C. de Boor, Leipzig, 1880. İncelediğimiz devre için bu iki eserden başka Bizans kaynağı yoktur.

Ermeni kaynakları içinde, eserini 660'larda yazmış olan Sebeos zikredilebilir. Ermeni piskoposu olan Sebeos, Heraklios Tarihi yazmıştır, ancak bu eser de Emevî devrinin başlangıcında yazıldığından mevzuumuz bakımından ancak Emevî devrine kadarki hadiseler için istifade edilebilmektedir. Histoire d'Héraclius par l'èvéque Sèbèos traduite de l'arménien et annotée, neşr: F. Macler, Paris, 1904.

Süryânî kaynakları, latince tercümeleriyle Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptores Syrii serisinde neşredilmiştir. Müellifi belli olmayan kaynaklar, seri III, c. IV, 1-3, 1903-1905'te, J. B. Chabot tarafından Paris'te neşredilmiştir. Hadiselerin muasır olan Süryânî kaynaklarına istinaden

- (5) Theophanes'in kronolojisindeki problemlere dair şu makaleler vardır: G. Ostrogorsky, "Theophanes", Pauly-Wissowa-Kroll's Real Encyclopedia, Stuttgart, 1894, V. Grumel, Echos d'Orient, 33 Paris 1934, s. 319'da dünyada cereyan eden diğer muasır hadiselerle nazaran Theophanes'in kullandığı takvimin 1 Eylül'de değil, 25 Mart'ta başlaması gerektiği görüşünü ileri sürer. D. Anastasiyev, "Carskij god v Vizantii", Seminarium Kondakovianum, Prague, 1940, s. 147 vd. Theophanes'in kronolojisine dair münakaşalar hakkında diğer görüş ve makaleler için bkz: G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, İngilizce terc: Joan Hussey, New Brunswick, 1957, s. 79-80.

yazılmış olan muahhar Süryânî kaynakları da vardır. Bunlardan Elias Nisibenus'un eserinden, ancak kronolojik tesbitler için istifade edilebilmektedir, zira çok muhtasardır: F. Baethgen tarafından, Anadolu seferleri ile ilgili parçaları, Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, VIII, 3, 1884'te, Fragmente syrischer und arabischer Historiker, başlığıyla Leipzig'de neşredilmiştir. Süryânî Mihail, Fransızca'ya tercüme edilmiştir: Chronique, J. B. Chabot, Paris 1905.

Ayrıca, Tell-Mahre'li Dionys'e izafe edilmekle beraber, aslında onun zamanından evvel, 775'e doğru yazılmış olduğu iddia edilen bir Süryânî kaynağı daha vardır (6). J. B. Chabot tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiştir. Chronique de Denys de Tell-Mahre 4e partie, (Bibliothèque de l'Ecole des hautes études, c. XII), Paris, 1895.

Theophanes'in kullandığı daha eski kaynaklardan da istifade etmiş olması muhtemel olan bir başka kaynakta, Menbiç'li Mahbub (Agapius)'un eseri Kitab'ül-Unvan'dır: A. A. Vasiliev tarafından, Patrologia Orientale, V, VII, VIII, 1909'da, Histoire Universelle adıyla ve Arapça ve Fransızca tercümesiyle birlikte Paris'te neşredilmiştir.

Araplar'ın Anadolu seferleri hakkında, Arap, Bizans ve Süryânî kaynaklarındaki muhtelif malumatın mukayeseli bir tarzda fakat eksik bir derlemesi ve İngilizce tercümesi, E. W. Brooks tarafından yapılmıştır. "The Arabs in Asia Minor 641-750", (Journal of Hellenic Studies, London, 1898, s. 182-207). Aynı müellif, "The successors of Heraclius" (Cambridge Medieval History, c. II, Cambridge, 1957, s. 391-417) isimli makalesinde, bu seferlerin ehemmiyetini tebarüz ettirerek güzel bir hülasa yapmıştır. Ancak bu makale III. Leo'nun imparator olmasına kadar gelmektedir. E. W. Brooks'un mevzuumuz bakımından ehemmiyetli bir başka makalesi de "the Campaign of 716-718 from Arabic sources", (J. H. St. London 1899

- (6) Tell-Mahre'li Dionys'e izafe edilen kroniğin aslında daha evvel yazılmış olduğu hususunda bkz: R. Duval, Litterature syriaque, Paris, 1907, s.196.

s. 19-31) olup, bilhassa Kitab'ül-Uyûn'un verdiği malumatın tercüme ve tenkidinden ibarettir. Müellifi bilinmeyen bu eser, Kitâb'ül-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâr el-Hakâik, 1869'da Leiden'de, M. J. De Goeje tarafından neşredilmiştir. Bunun, III. İstanbul muhasarasına dair enteresan teferruat ihtiva eden kısmının Taberî ile mukayesesinden anlaşıldığına göre, bu eser daha eski birtakım Arap ve Süryânî kaynaklarına istinad etmektedir. E. W. Brooks, bu makalesinde Kitab'ül-Uyûn müellifinin Vakıfî ve Medayinî'deki rivayetlerden istifade ettiğini ve Bizans kaynaklarıyla şaşırtıcı birtakım uygunluklarının bulunduğunu (sadece VII. Kilise Synod'undaki kayıtlardan dolayı malum olan Tessarakontapechys lakablı elçinin zikredilmesi gibi) ve bu sebeple Kitab'ül-Uyûn'dan öğrendiğimiz masalımsı ve tezatlarla dolu hikâyenin esas itibariyle tarihi olduğunu söyler.

Anadolu seferlerinin, çok karışık kronolojik ihtilafları, kaynaklarda kullanılan muhtelif takvimleri mukayese ve tenkidi suretiyle halledilmesine çalışılan mühim bir araştırma J. Wellhausen tarafından yapılmıştır: "Die Kämpfe der Araber mit den Römern in der Zeit der Umayyaden", Nachrichten der Gesellschaft Wissenschaften zu Göttingen, Philosophisch-Historische heft 4 Göttingen 1901. J. Wellhausen bu makalesinde Theophanes'in kullandığı Hilkat takvimi, Süryânî müelliflerin kullandığı Selevkî takvimi ve Arap kaynaklarındaki Hicrî takvimi mukayese ederek seferlerin kronolojisini doğru bir şekilde tesbit etmeye çalışır. Bu çalışmada gösterildiği gibi Hilkat takvimi ile Selevkî takvimi arasındaki fark bazen 5181 yıl, bazen 5182 yıl olmaktadır. Buna göre, Theophanes'in kullandığı bu Hilkat yılı takvimindeki yılların kesin olmadığı neticesine varılmıştır. Meselâ İstanbul'un üçüncü muhasarası için Theophanes'in verdiği 15 Ağustos 717 tarihi, J. Wellhausen'e göre itimada şayan değildir ve bunu 716 yılı olarak kabul etmek gerekir; çünkü Arap kaynaklarının halifelerin tahta çıkışlarına dair verdikleri malumat hususunda tereddüt edilmemeli ve bu tarihler kronolojik senkronizmi sağlamak için kullanılmalıdır.

M. Canard'ın çok mühim bir araştırması Türkçeye de tercüme edilmiştir: "Tarih ve Efsaneye Göre Araplar'ın İstanbul

Seferleri", Türkçe terc: İ. H. Danişmend, İstanbul Enstitüsü Mecmuası, II, İstanbul 1956, s. 216-259. M. Canard, bu makalesinde sadece İstanbul seferlerini işler, ancak bilahare teşekkül eden destanî Türk edebiyatındaki izleri de dahil olmak üzere mevzu üzerindeki bütün tarihi kayıtları inceler. Ancak müellif bu eserinde, bu mücadelelerin Bizans destanı Digenis Akritas'ın teşekkülündeki tesirlerini ihmal etmiştir (7).

VII-IX. asırlarda Anadolu'daki Arab-Bizans mücadelesini umumî hatlarıyla ele alan mühim bir makale de H. Ahrweiler'in "L'Asie Mineure et les Invasions Arabes, VII-IX. siècles", makalesidir; Revue Historique, CCXXVII, Paris, 1909.

(7) İslâm-Bizans mücadelesinin, Digenis Akritas destanına akseden tarihî unsurları ve bu destanın neşirleri hakkında bkz: G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 132

I- GİRİŞ

Bu monoğrafının mevzuunu, miladî 660-750 yılları arasında, Emevi ve Bizans İmparatorluklarının, Anadolu'daki mücadeleleri tarihi teşkil etmektedir. Müslümanlarla Bizans arasındaki ilk hasmane münasebet Mute'deki küçük bir çarpışma ile başladı. Peygamberin 632 yılında vefat etmesinden sonra, müslüman orduları büyük zaferler kazanmaya başladılar. 636 yılındaki meşhur Yermük muharebesinden sonra Bizans, Suriye eyâletini İslâm istilasına terk etmek zorunda kaldı. 639 yılından itibaren Mısır'ı işgal etmeye başlayan Araplar, 647'deki Sufetula muharebesinden sonra Kuzey Afrika ülkelerini de istila ettiler. Böylece Araplar, Peygamberin vefatından sonraki bu kısa zaman zarfında, Doğu Roma İmparatorluğu'nun bu en verimli eyâletlerini ebediyen fethetmiş bulunuyorlardı.

İslâm ordularının muazzam fûtuhatı Roma İmparatorluğu'nun bu kadar geniş bir sahaya yayılan eyâletlerinden ibaret kalmadı. Aynı zamanda Sasani İmparatorluğu ile de savaşan bu istila sellerine mukavemet etmek imkânsızdı; ve 637 yılındaki Kadisiye ve Celula fırtınalarından sonra, 642'de Nihavent savaşını da kazanarak bütün İran eyâletlerini işgal ettiler. Sasani İmparatorluğu, 651 yılında Yezdücürd'ün de ölümüyle, tamamen tarihe karıştı. Emevi devrinde İslâm orduları, bir taraftan bütün Kuzey Afrika ülkelerini ve İspanya'yı feth ederek Avrupa fûtuhatına başlıyor, diğer taraftan Çin hudutlarına kadar yayılmış bulunuyorlardı. Aynı devir boyunca, Bizans İmparatorluğu payitahtını birkaç kere muhasara ettiler; ve Anadolu bir asır boyunca Araplar'ın devamlı tehdit ve taarruzlarına maruz kaldı.

Bugün neticelerin ne olduğunu bildiğimiz için, bu muazzam tarihî hadiselerin süratli inkişaf tarzına bakarak hayretler

içinde kalmaktayız. O zamana kadar tarihte mühim bir rolleri olmayan Araplar, o kadar kısa zamanda o muazzam imparatorluğu nasıl kurabilmişlerdi? Ortaçağın en büyük iki siyasi hadisesi, Roma İmparatorluğu'nun parçalanmasına sebep olan, Barbar kavimlerin Avrupa'yı istilası ve bu İslâm fütuhatıdır.

Tarihî hadiselerin muasırları, vukuat sellerinin hangi mecalardan akacağını ve nelere sebep olacağını bilmezler. Biz, hadiseleri tarihin umumî cereyanı içinde ve neticeleriyle birlikte bilmek gibi, imtiyazlı bir görüş imkânına sahibiz. Tarihî hadiselere değişik görüş açılarından bakmamız da mümkündür: Neticelerden sebeplere doğru çıkarak hadiseler nehrinin menbana varmayı ümit edebilir, veya kuş bakışıyla görmeyi deneyerek, hadiseleri yukarıdaki İslâm fütuhatu panoramasında olduğu gibi umumî hatlarıyla mütalaa edebiliriz. Fakat her halükârda tarihî hadiseleri anlamakta bir dilemma ile karşılaşmaktayız: Tarihî hadiselerin şahidi ancak, kendi mahdut görüş ve idrak sahası içindeki vukuatı müşahade edebilir, hadiseleri topluca görebileceği daha geniş bir görüş açısına sahip değildir. Ormandaki birçok ağaçları görmekten ormanın bütününe göremeyen bir yolcu gibidir. Tarihçi ise tarihe gerçekten kuş bakışı bir görüş açısından değil, sadece kendi devrinin perspektifinden bakmaktadır. Zira tarihî hadiseler, onu da bir yerlere sürükleyip götürmektedir; ve bulunduğu noktadan baktığı için de, kendi devrine mahsus görüşleri maziye aksettirmektedir. Tarihçinin, hadiselerin neticelerini de bilmek şeklindeki toplu bilgisi sayesinde, kuş bakışı bir görüş imkânına gerçekten sahip olduğunu farzedelim; fakat bu defa da ancak umumî hatları seçebilecek ve teferruatı göremeyecektir.

Bazen tarihçiler, hadiselerin teferruatına dair kâfi bilgiye sahip olmamaları sebebiyle, lüzumsuz tamimler yaparak hadiseler arasındaki farkları yok edip farklı şeyleri aynı cinsten hadiseler gibi görmektedirler. Bazen de vukuatın neticelerine dair bilgiler, hadiselerin hakiki mahiyetini tefsir etmekte yanıltıcı bir rol oynayabilirler; ve hadiselerin bu neticelerle ilgisi olmayan hususiyetleri ihmal edilir. Hadiseler, Roma'nın kapılar mâbudu Janus gibi iki yüzlüdür: Tarih perspektifinden

bakılınca görülenin aksi istikamette kalan ve görünmeyen bir yüzü daha vardır. Bu sebeple tarihçi bu yüzü "gördüğü halde görememiş ve anlayamamış olmak" gibi bir paradoksle karşılaşır.

Bütün diğer güçlüklerden sarfı nazarla, bu tarihe bakış açısına bağlı güçlükten bahsedişimiz mevzuumuz hakkında tarihçilerin umumî bir formül olarak benimsedikleri bir tefsir tarzını tenkid etmek istediğimiz içindir. Tarihî vesikalar, daima muhtasar ve kifayetsiz oldukları için, tarihî muhayyilemizi kullanmaya mecbur oluyoruz. Bu yüzden netice itibarıyla muvafak olamadığımızı bildiğimiz bir istila teşebbüsünün belki de fütihat maksadına matuf olmadığını ve meselâ bir yağma seferinden ibaret olduğunu zannetmemiz mümkündür. Nitekim Araplar'ın Bizans'ın birçok mühim eyaletlerini fethetmekle beraber, Anadolu'nun fethi gayesini gütmeyerek, bu bölgeye bir asır boyunca mütemadiyen yağma seferleri yapmakla iktifa ettiklerini yazan tarihçiler vardır. Bu hükmün kabul edilebilmesi mümkün değildir. Bu hüküm, yukarıda izah edilen sebeplerle, yanlış bir tefsir sonunda ortaya çıkmış olsa gerektir; ve vukuatı abese یرca eden bir tamimden (Reductio ad absurdum) ibarettir.

Elbette bu tarihçiler, kendi iddialarına mesned teşkil eden birtakım tarihî hadiseleri delil olarak göstermiş ve vukuatın sebeplerini anlamak için gayret de sarf etmişlerdir. Bize intikal eden malumata göre, Araplar, zabt ettikleri kaleleri bazen tahrip ediyor, ahalisini sürüyor ve çekip gidiyorlardı. Bu misallere bakarak "Herhalde Arap kumandanları istilayı değil, sadece yağma etmeyi düşünüyorlardı" hükmü veriliyor. Fakat birçok hallerde, tarihî kaynaklarda verilen malumatın tamamı da böyle bir cümleden ibarettir.

Bu kadar kifayetsiz bir malumata istinaden, tarihî kaynak bize sadece birtakım kalelerin zabt edilip ahalisinin sürüldüğünü ve bilahare tahrip ve terk olunduğunu bildirdiği halde, bundan işgal kuvvetlerinin niyetlerine dair "petitio principii" (ispat edilmesi gereken bir meseleyi hiçbir delile dayanmadan doğrulamış gibi iddia etmek şeklinde) bir hükme varılıyor. Sonra bu hüküm bir mütearife imiş gibi kullanılarak, bütün

meselelerin aynı hususiyeti taşıdığı, yani bunların sadece yağma maksadına matuf seferlerden ibaret olduğu şeklinde, meseleleri basitleştiren bir tamim yapıyor. İşte "A Priori" kabul ve izahlara bağlı ve kendisi ispat edilmeye muhtaç bir indüküf (tamîmî) hüküm ki, bununla teşkil olunan formül -yani yağma- bir müteârifeye sayılıyor: ve bu "sözde müteârifeye" kullanılarak birtakım garip mantukî noticeler istihsal ediliyor. Mümkün olduğu kadar her şeyi tek bir seviyeye irca etmek, veya her şeyi tek bir sebebe bağlı göstermek, yahut hususi ve şahsî unsurları ortadan kaldırmak, bazı insanlardaki şayan-ı takdir bir gerçek hissinden doğmuş olabilir; fakat bunun yanlış istikamet verici bir tavır olduğu da defalarca ispat edilmiştir.

J. Wellhausen'dan bir iktibas yapmak bu hususu açıkça gözler önüne sermek için kâfidir. "Savaş bu vaziyette müslümanlara yetiyordu. Toprak fethini daha az düşünüyorlardı. Zaman zaman gog-magog tarzında Hristiyan İmparatorluğunun payitahtına bir taarruz ile onu kalbinden vurmak için akla hayale gelmeyecek gayretler sarfetmişlerse de umumiyetle Halife Ömer zamanında yapılmış olan fetihlerden sonra teşekkül eden "Status qua Romania"ya riayet ettiler; bu hiç olmazsa esas savaş sahası olan Anadolu için böyle oldu. Onlar adım adım kendi bölgelerini genişletmeye ve Bizans'a tabi araziye küçültmeye çalışmadılar; zabt ettikleri büyük şehirlerde tutunmak için büyük gayret sarf etmediler. Sadece mutad olarak her yaz Amanos ve Toroslar'dan geçerek, Anadolu içine, bazen az bazen de daha derin bir surette nüfuz eden ve arasıra da bütün kış boyunca devam eden akınlar yaptılar. Bu bitip tükenmeyen gazalar yüzünden iki devlet arasında oldukça geniş bir arazi şeridi, sahipsiz hudut bölgesi addolunan, maruf tabiriyle dış bölge (arapça ed-Davahi), çöl haline inkılab etti" (1). Şu halde, Wellhausen ve onun gibi düşünen tarihçilere göre, Araplar Suriye, Filistin, Mısır ve Kuzey Afrika ülkeleri gibi Bizans eyâletlerini fethetmek istiyorlar ve bunda muvaffak da oluyorlar, hatta bu aynı devirde sadece Bizans İmparatorluğuyla kıya-

(1) J. Wellhausen, "Die Kämpfe der Araber." s. 414, Göttingen, 1901

şıya mücadele etmekle iktifa etmiyor; bir taraftan da Horasan, Hindistan ve tâ "Çin ü Maçin"e kadar yayılıyorlar, ancak bu, Hristiyan İmparatorluğunun kalbi mesabesindeki, Anadolu'yu fethetmek istemiyorlar. Halbuki ellerinden gelince Anadolu'nun doğusundaki Armenia ve Atropatane'ı (Azerbaycan) da fethetmede tereddüt etmemişlerdir; ama asıl Anadolu için böyle bir niyetleri yok, sadece yağma etmekle iktifa ediyorlardı. Peki ama, niçin?

Halbuki Wellhausen, bu şehirlerin neden tahrip edildiğine dair, Arap ve Bizans kaynaklarının fikirlerini de nakletmiştir: "Theophanes A. M. 6178 hilkat yılı vekayitini anlatırken Abbassiler zamanında hudut boyunca Araplar'ın hakimiyeti altında bulunan, Mopsuestia'dan Armenia IV. ye kadar bütün şehirlerin, Emeviler devrinde gayri müstahkem ve sekeneden hali olduğunu bildirir. Arap ravileri, sadece Antiochea ve Mopsuestia veya (İskenderun körfezindeki) Alexandria ve Toros arasında tahrib edilmiş bir bölgeden bahsederler. Taberî ve Balazuri'ye göre, İmparator Heraklius, Suriye'yi boşaltmak zorunda kalınca, buradaki şehirleri tahrib ve ahalisini tehir etmişti; ta ki kültür ve hayat izine rastlamayan müslümanlar için buradan geçiş güçleşsin. Theophanes'e göre, hudut muhafızı olarak Bizans hizmetinde bulunan Maruni'ler bu koruyucu hali arazinin böylece kalmasını sağladılar. Diğer rivayetlere göre ise tahribat, akınları esnasında arkalarında müstahkem şehirler bırakmak istemeyen Araplar tarafından icra edilmiş görünüyor. Yurtlarına selamete dönmeyi sağlamak için, bunlar, şehirleri tahrip ettiler ve ahalisini kovdular. Bu bilhassa Muaviye devrinde yapıldı; fakat sonraları da aynı şekilde hareket olundu" (2). Mevzuun işleniş sırasında, Muaviye'nin Bizans'ın kalbine öldürücü son darbeyi vurabilmek için, Kıbrıs, Rodos, Cos adalarını ve Cyzicus yarımadasını adım adım fethetmek suretiyle nasıl Konstantiniye muhasarasına hazırlandığı ve düşmanın Rum ateşi gibi müthiş bir silahına rağmen, muhasaraya nasıl azimle devam

(2) Wellhausen, Die Kämpfe der Araber, s. 415, Ayrıca bkz. Ernst Honigman, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, s. 37, İstanbul, 1970.

ettiğini göreceğiz. Açıkça görülmektedir ki kalelerin tahrip ve ahalisinin tehcir edilmesi gibi misallerin her biri, nevi şahsına münhasır askerî icaplarla yapılmıştır. J. Wellhausen'in, yine aynı makalesinde, "Kabiliyetim buna kâfi gelmediğinden bu savaşların askerî ve politik değerlendirmesine uzun uzadıya girmeyeceğim" (3) şeklinde bir ibaresi de vardır; ama, Anadolu'ya yapılan bütün bu seferlerin hepsini bir tek kaba koymaktan da çekinmemektedir.

V. Langlois haklı olarak der ki: "Birbiri arkasından meydana çıkan vakıalar birtakım mücerret kanunların mahsulü değil, başka başka neviden birçok vukuatın aynı anda bir araya gelmelerinin mahsulü olmuştur" (4). Evet, netice itibariyle Araplar Anadolu'da muvaffak olamadılar; ancak bu seferlerin çoğu hiç de alcelade yağma seferleri değildi. Niçin Sasani İmparatorluğu'nu yok ettikleri gibi, Bizans İmparatorluğu'nu da yok etmek istemesinler? Araplar Anadolu'yu fethedemediler; çünkü Bizans, Araplar'a kapırdığı bütün eyâletlerde son derece zayıf, ancak Anadolu'da kuvvetliydi. Bunun, Bizans Kilisesi ihlâflarıyla ilgili dinî ve içtimâî sebeplerine ilaveten, Heraklius'un Anadolu'da gerçekleştirdiği ve fakat diğer eyâletlerde tatbik etmeye fırsat bulamadığı, askerî ve malî reformlarla ilgili köklü içtimâî amilleri vardı. Anadolu'daki mücadelelerin tarihini anlayabilmek için, bu hadiselerle tekaddüm eden devirlerden gelen sebepleri de tefsir etmek gerekir.

Bu çalışmamızda V. Langlois'in şu sözlerini düstur edindik: "Bir mütehassis kendisinin mensup olduğu kolun bile tam tarihini yapmak için, o kolu ayıran bölmenin üzerinden müşterek vakıalar sahasına bakmalıdır" (5) ve yine: "Umumî tarihi kurmak için, cemiyette değişmelere sebep olduklarından dolayı, bir cemiyetin gerek halini, gerek tekâmüllerinden birini anlatmaları mümkün olan vakıaların hepsini aramak lazım-

(3) Aynı eser, s. 415 vd.

(4) V. Langlois ve Ch. Seignobos, Tarih Tetkiklerine Giriş, s. 240, İstanbul, 1937.

(5) Aynı eser, s. 242.

dır" (6). Tarihi hadiseler hiçbir suretle tek bir sebebe bağlanamazlar. Hadiselerin amili olarak bir formül gösterilmesi icab edince, bunun birçok sebebi muhtevi olabilecek surette elastiki ve geniş bir formül olması gerekir. Umumiyetle hadiseleri tek bir sebebe bağlamak ve neticesi gibi görmek, bir galatı idrakten ibarettir. Sasanî zuhuru için birçok şart ve sebebin bir araya gelmesi gerekir. Tıpkı bir nehrin ortaya çıkması için mübteâ kaynaklardan gelen birçok dere ve çayların, sel sularının bir araya gelmesi gibi. Sadece ana koldan bahs edilebilir. Yani daha ehemmiyetli bir amilden. Eğer tarihi hadiseleri bir nehrin tabii akışına benzetecek olursak, bu nehrin mecrasını tabii şartların tayin ettiğini de, yani bir manıya rastlayınca suların istikamet değiştirdiğini de kabul etmeliyiz. Sular yokuşa yukarı akmaz: Seviye farkı kanununa itaat eder. İşte Araplar'ın Anadolu'daki mücadele ve istila gayretleri için de bu tıpkı böyle oldu.

Onlar, tabii olarak, Anadolu'yu fethetmek istediler. O devirdaki yegâne rakipleri Bizans olduğuna göre ve Bizans'ın da Sasani İmparatorluğu'nun akıbetine uğramasını istedikleri şüphesiz olduğuna göre, bunun muhakkak böyle olması gerekirdi. Araplar Anadolu'da fütühat yapmadılar, çünkü yapamadılar. Toros dağları tabii bir hudut teşkil ediyordu; ama Arap istilası sellerinin yolunu kesen mania bu değildi. Toros dağ silsilesi ve geçitlerindeki müstahkem kale zincirlerine rağmen Araplar Anadolu'ya girebilmişlerdi ve bir asır boyunca da her istedikleri zaman Anadolu'ya girebiliyorlardı. Arap istilası sellerinin yolunu kesen mania, Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki istikrarını temin eden, dinî, içtimâî ve maddî şartlar olarak anlaşılmalıdır. Nitekim Araplar Armenia'yı da Bizans'ın elinden alabilmişlerdi. Zira Armenia halkı da Bizans-Ortodoks kilisesinin zulmünü görmüştü ve Armenia eyâletinde de dinî, içtimâî ve maddî şartlar müsait idi.)

Bu tezimizin ispat edilebilmesi ve Anadolu'daki Bizans Emevi mücadelesinin anlaşılabilmesi için, bu devre tekaddüm

(6) Aynı eser, s. 243.

eden hadiselerle dair tarihî tefsirlerin lüzum ve ehemmiyeti böylece anlaşılmış oluyor. Birdenbire Arabistan çöllerinden zühur eden bu yeni fatihlerin karşısında, iki kadim imparatorluk ve medeniyet vardı. Bir çırpıda Sasani İmparatorluğu'nu yok ettiler ve Bizans'ın en verimli eyâletlerini fethettiler. Nasıl oldu da, kendilerinden her bakımdan üstün olan düşmanlarına karşı, bu kesin ve devamlı zaferleri kazanabildiler? Şu halde bu büyük zaferlerin sahipleri Anadolu'da neden tutunamadılar? Sasani İmparatorluğu'nu imha ettikten sonra karşılarında yegâne rakip olarak Bizans İmparatorluğu kaldığı halde birçok başka ülkelerde muharebeler yapmaya devam ediyorlardı. Neden bütün kuvvetlerini Anadolu'ya teksif etmediler? Bu ve benzeri birçok sualler hatıra gelmektedir ki, bütün bu suallerin cevabı, bu devirden önce olup bitmiş bir tarihî gelişmenin izahı yapılmaksızın verilemez. Zira o günlerin şartlarını tayin eden faktörler de maziden geliyordu.

II-ARABLAR'IN ANADOLU SEFERLERİNE TAKADDÜM EDEN AMİLLERE DAİR TARİHİ MUKADDİMELER

a) İslâmî Tebliğin Siyâsî Neticeleri ve Arablar'ın Muvaffakiyet Sebepleri:

Hız. Muhammed, Kur'an-ı Kerim'in "çorak bir vadi" diye tarif ettiği, Mekke'de doğmuştu. Doğduğu yerin ve zamanın şartlarından bir kısmını ve mesajının bazı hususiyetlerini, daha sonraki hadiseleri anlamamızda bize kılavuzluk edebileceğini düşünerek, hususi bir ehemmiyetle ele almak istiyoruz. Herhangi bir teolojik veya felsefî mevzuun, daima bir siyâsî ve içtimâî temelinin mevcut olduğu, hatta çok defa aslında siyâsî ve içtimâî mahiyetteki meselelerin fikrî sahadaki inikas ve ifadesinden ibaret bulunduğu tarihî bir mütearifedir. Din ve siyaset arasındaki münasebetler daima yakın ve girift olmuştur; İslâmiyet ise, sonradan bir devlet şekline inkılap ettiği için siyasetle münasebetleri doğrudan doğruya ve vasıtasız olmak bakımından, bilhassa şayan-ı dikkat hususiyetlere sahiptir.

Tarihî tamimler, hadiselerin tahlil ve tefsirine istinad ederler. Ancak, hadiselerin umumî hatlarına bakış ve manzarayı kısa hüküm cümleleri ile ifade etme ameliyesinden ibaret olan birtakım tamimlerin, gerçekte tarihte mevcut olmayan hususları mevcut gibi göstermek, yahut tarihçinin mensup olduğu devre mahsus tefekkür aleminin istılahları ile düşünmesi ve tarihî hadiseleri de bu istılahlarla ifade etmesi sebebi ile, ait oldukları devre mahsus görüşleri tarihe aksettirmek tehlikesi vardır. Halbuki sadece umumî hatlardaki bir benzerliğe istinaden yapılan tamimler, ihmal edilen hususiyetler sebebi ile, az çok yanlış bir hükme sebep olacağından, bunlardan çıkarılacak

müteakip hükümler de yanlış olacaktır. Nitekim "İslâm teokrasisi" tabiri, mevzua iyi intibak etmeyen bir ıstılahdır. Keza peygamberi, bir Arap millî uyanış ve yayılışının gizli kuvvetlerini harekete geçiren ve netice itibarıyla millî bir Arap Devleti kuran birisi gibi tasvir etmek, sadece devrimizde popüler olan milliyetçi anlayışı, tarihe aksettirmek hatasından ibaret gibi görünüyor. Peygamberin tesis ettiği mü'minler cemaatini, kendi devrinin şartları içinde ve doğru olarak anlamaya çalışmazsak, bu mü'minler cemaatinin siyasi icraatını ve peygamberin vefatından sonra ortaya çıkan hadiselerin mu'dil tabiatını anlamamız da tabii olarak zorlaşacaktır.

Peygamberin doğduğu cemiyette bugün anladığımız manada bir "Devlet" nizamı yoktu. Kur'an'da "Mel'e" ismiyle zikrolunan meclisi, bir ticarî oligarşi olarak vasıflandırmak yukarıda bahsolunan hataya düşmek olur; evet, nüfuzlu ailelerin reisleri ve zengin tüccarlardan mürekkep böyle bir meclis vardı; ama bunu, bizim anladığımız manada, "teşkilatlanmış kanun ve icra vasıtalarına sahip devlet" modelleriyle karıştırmamak lazımdır.

Bernard Lewis'in dediği gibi: "Kureyş ancak pek yakın bir zamanda göçebeliliği bırakmıştı ve Kureyşli halâ göçebe ideale bağlıydı, yani azamî bir hareket serbestisi ve asgarî bir hakimiyeti istiyordu. Böyle bir hakimiyeti kabile meclisinin şhirdeki muadili olan "Mel'e" ifa ediyordu. Mel'e servet ve mevkiileri itibarıyla seçilmiş, muteber şahıslar ve aile reislerinden meydana geliyordu. Hakimiyeti sırf maneviydi ve ikna kabiliyetine dayanıyordu. "Birliğin gerçek esası tacirlerin sınıf tesanüdüydü. Bu tesanüd Hz. Muhammed'e karşı mücadelede iyice görülür" (1). Hülâsa Mekke'de cemiyet nizamı, mel'e azalarının ikna kabiliyetinden başka bir hukukî ve zecrî vasıtaya sahip değildi.

"Araplar'da, cemiyetten ayrılarak müesseseleşmiş ordu, adalet mekanizması, idarî yapı şeklinde, hakim bir kudretle işleyen müstakil bir nizam, yani devlet yoktu. Devlet tabirini kullanmak caizse, bu devlet ne bir enstitü, ne de bir ülke değil,

sadece bir topluluktu."

"Şu halde hakikatte bir devlet değil, sadece bir cemiyet (kollektivum) vardı. Sun'î organizasyon ve müesseseler yerine kendi kendine yetişmiş taazzuv mevcuttu; devlet memurları değil yalnız aile, soy ve kabile reisleri vardı" (2). Aslında göçebe hayat tarzının da, kendine göre riayet edilmesi gereken şifahî bir örf ve geleneği vardır. İbn Haldun'un tabiriyle "Asabiyet" yani akrabalık ve kabilcî hukukuna istinad eden bir nevi itikad vardı; ve herhangi bir kabilenin mensublarından birinin öldürülmesi halinde mensub olduğu kabilenin bütün fertleri onun intikamını, katlini kendisinden veya mensub olduğu kabilenin herhangi bir ferdinden almak zorundaydı; ferdî mesuliyetler kabile mesuliyetine inkılab ediyordu. Bir cinayet kabileler arasında sonu gelmeyen kan davalarına sebep olabileceği için, mümkün olduğu kadar kan dökmekten çekinilirdi; ve bu korku cemiyette anarşiyi bir derece tahdid eden yegâne unsurdur. Her ne kadar Kureyş kabilesi Mekke'de yerleşik bir hayat yaşıyorsa da, bu kan birliğine inanç, yani "asabiyet" mevzuunda aynen bedeviler gibiydiler. Yani tabii örf hukuku ile tahdit edilmiş bir nevi nizam, daha doğrusu nizamsızlık, bu cemiyetin en bariz vasfı idi.

Bedevi kabilesinde topluluğun tesanüdünü temin eden şartlar çöl hayatının güçlükleri ve kan bağından ibaretti. Kabile geçimini çobanlık yaparak ve civardaki yerleşik halkı, çölden geçen ticaret kervanlarını ve bazen de birbirlerini soyarak temin etmekteydi. Tabii şartlar onları böyle yaşamaya zorluyordu denilebilir. Kabileler mümkün olduğu kadar kan dökmemeye gayret etmekle beraber, sık sık birbirlerini yağmalar ve böylece meskün ülkelerin malları, birbirini takip eden yağmalar neticesinde çölin iç bölgelerine kadar yayılırdı.

Gazve (akın) bedevilerin hayatında esaslı bir unsurdur. Emevîler'in ilk devrine mensub bir şair.. el-Kutami: "Zibabların konakları üzerine saldırıyoruz. Bazen de, başka kimse bulamazsak, kardeşlerimiz olan Bekr'ler üzerine atılıyoruz" der.

(1) Bernard Lewis, Tarihî Araplar, İstanbul, 1979, s. 34

(2) J. Wellhausen, Arap Devleti ve Sükûta, İstanbul, 1963, s. 2

İşte bedevinin hayat tarzı: Deve çalmak, çok defa kadın ve çocuk kaçırmak, her kim rastgelirse ondan ve tercihan düşman kabilesinden çalmak; ve bu arada ortaya herhangi bir kan davası çıkmaması için de kabil olduğu kadar az kan dökmek. Kaçırılan insanlar için fidye almak ve ganimet elde ederek geçinmek, bedevi için ideal hayat tarzıdır. Seferin hedefi çok uzaklarda olabilirdiği gibi, böyle bir sefere iştirak eden insanlar ve hayvanlar da çok ısırap çekerlerdi. Yağmadan sonra takipçilerden kurtulabilmek için de çok süratli hareket etmek lazımdır. Takip edenler mallarını ve kaçırılan esirleri kurtarsalar bile, binek hayvanlarının zorlanarak telef olması ile daima zayıyata uğramaları mümkün idi. Meşhur Arap atları bilhassa bu akınlarda kullanmak için yetiştirilirdi. İşte Bizans ile yaptıkları harpler sırasında, Arap ordularının o fevkalade süratli hareket edebilme kabiliyetini izah eden alışkanlıklar bunlardır.

Kabile reisi bir "primus inter pares" (kendi akranları arasında birinci şahıs) idi ve vazifesi prensip itibarıyla irsi değildi. Kabile tesanüdü ve kabilenin her ferdi için taahhüd ettiği mesuliyet, reisleri bir nevi inzibat vazifesi ile mükellef kılardı. Kabile fertlerinden birinin yaptığı bir işin akıbetleri, kabile tarafından kabul edilmek istenmez veya fert aşirete karşı bir suç işlerse aşiretten tard olunurdu. Bu ferd eğer başka bir kabilenin himayesini de temin edemez ise merhametsiz çöl şartları içinde mahvolmuş demektir. Bunun için de herkes, körükörüne bir tarafgirlik şeklinde de olsa bütün kuvvetiyle kabilesinin menfaatlerini korumak zorunda idi. Fakat kabile şeyhinin idarî rolü yine de mahduttur. Şeyh, kabilesi üzerinde herhangi bir zorlayıcı kuvvete malik değildi; kabileye yol göstermekten çok umumî efkârın arzusuna göre hareket ederdi. Bu hayat tarzının tabii neticesi olarak, Araplar, herhangi bir otoriteye itaat fikrine yabancı ve son derece ferdiyetçi idiler.

Araplar arasında muhtelif putlara tapınılmakla beraber her kabilenin hususî putu Mekke'deki Kâbe denilen mahalde toplanmıştı. Bu sebeple Kâbe bir mukaddes hac mevkii hüviyetine sahip idi. Bilhassa mukaddes sayılan haram aylar boyunca ticarî hayat çok canlı idi. Hac mevsiminde Mekke ci-

varında muhtelif panayırlar kurulur ve Kâbe'ye ziyarette gelen bedeviler bu panayırlarda alış-veriş ederlerdi. Putperest an'aneleri ve kan dökmenin haram olduğu bu dört aylık hac mevsimi ile Arabistan'daki ticarî faaliyetin ne kadar birbirine bağlı oldukları açıktır.

Nüfuzlu ve zengin tüccarların, ne kan birliği itikadını ne de o sayısız putları ticarî menfaatlerine tercih etmeyecekleri şüphesiz olduğu halde, Hz. Muhammed'in getirdiği tevhid akîdesine karşı çıkışlarındaki en mühim amil bu olsa gerektir.

İşte Hz. Muhammed, böyle bir anarşinin hüküm sürdüğü cemiyete inanç birliğini getirmek sureti ile, tabir caizse muhtelif kanları aynı ideal etrafında toplayan bir nizam tesis etti. Eğer birtakım insanlar bir peygambere inanıyorlarsa, davranışlarını o peygamberin emirlerine göre ayarlamaları bu inancın tabii neticesidir. Teokrasi denilince siyasî müesseselerin güç ve otoritelerinin Tanrı'ya isnad edildiği bir rejim anlaşılır. Fakat Tanrı'nın dünyevî meseleler hakkındaki iradesini bir kralın, veya bir ruhban sınıfının tefsir etmesi ve bunun birtakım müesseseler vasıtasıyla tatbik sahasına konması başka bir vaziyet, bir peygamberin tatbiki daha başka bir vaziyettir. Zamanımız teolog ve filozoflarından Paul Tillich'in ifadesiyle söylenecek olursa bu "peygamberane nizam"ı bir "Theonomos" nizam şekli diye tarif etmek daha doğru olur; yani "bizzat Tanrı tarafından takdir ve idare olunan ve cemiyette otorite ve gücün her türlü hukukî ve içtimâî tanzim şekline tekaddüm eden, total bir kültürel vaziyet" karşındayız, demektir. Bu vaziyette bütün müesseseler peygamberin şahsında teşahhus ettiğinden, otoritenin hukukî, içtimâî veya teokratik tanzim şekillerine lüzum yoktur. Bütün müesseseler ilga edilmiştir ve mü'minler cemaati üzerinde hükmeden tek bir otorite ve güç kaynağı vardır; Allah'ın otoritesini temsil eden Peygamber. Bizzat Peygamber'in getirdiği nizam şekli için, teokrasi tabirini kullanmak Peygamber'den sonraki siyasî hadiselerin anlaşılabilmesi hususunda büyük ehemmiyeti olan esaslı bir farkı gözden kaçırmamıza sebep olabilir. Bu sebeple, İslâmın orjinal idarî nizamını ve bunun tarih içinde geçirdiği tahavvülat

rağmen, mutad teokrasi mefhumundan farklı olduğuna inandığımız hususiyetlerini iyi incelemek gerekir. Zira bu husus, İslâmî nizamın dış ve iç politikasındaki kuvvet ve zaaf unsurlarına bakış tarzımızı tayin edebilecek kadar büyük bir ehemmiyeti haizdir.

Şüphesiz ki Peygamber'in getirdiği nizam, ilahî iradenin hakim olduğuna inanılan bir nizamdı. Fakat bu hukukî manada bir nizam, yani bir devlet değil, dinî bir nizamdır. O, bir Peygamber kanun koyucu idi, fakat yetkilerini mevcut hukuk sistemi içinde değil, bunsuz icra etmiştir. Otoritesi hukukî değildi: Mü'minler için dinî ve ancak diğerleri için siyâsî idi. Yani Peygamber'in mü'minleri üzerindeki otoritesi siyâsî neticeleri olmakla beraber, bizatihi siyâsî değil, dinîdir. Teokratik bir devlet (idarî müesseselerin yorumladığı şekli ile Tanrı adına) değil, doğrudan doğruya Tanrı adına, (Theonomous) bir cemaat vardı ve ilahî vahyin aleti olan Peygamber idare etmekte idi. Sadece tabii neticeler olarak birtakım siyâsî hadiseler ortaya çıkmaktadır. Suni bir organizasyon, devlet memurları, hatta cemiyetten müstakil bir ordu yoktur. Peygamber birtakım vazifelere muayyen memurlar tayin etmiyor, sadece, icrasından sonra vazifelerinin kendiliklerinden çekildikleri, vazifeler ihdas ediyordu. Peygamber, mü'minler üzerindeki otoritesini zecrî tedbirlerle uygulayacak bir müessese getirmiyor; sadece hudutsuz olan selahiyetleri hususunda ikna ediyor; zira mü'minler, tabii olarak, doğrudan doğruya Allah'ın iradesinin Peygamber'e gelen vahiyler vasıtasıyla kendilerine ulaştığına inanmaktadırlar. Hiçbir zorlayıcı müessese olmaksızın, inançları sebebiyle gönüllü olarak itaat etmektedirler. Mü'minler cemaatinin, düşmanlarla harp etmesi gerekirse bütün mü'minler bir ordu teşkil etmektedirler. Kısaca mü'minler cemaatini birleştiren inançtan başka bir politik yapı yoktur, yani bir devlet mekanizması, tıpkı İslâm'dan evvel mevcut olmadığı gibi Peygamber devrinde de yoktur. Değişiklik kan birliği itikadı yerine, inanç birliğinin gelmesi şeklindedir.

Peygamber yeni bir içtimâî nizamı veya cemiyet bünyesinin esaslarını ortaya koyuyordu; ancak, otoriteyi birtakım

içtimâî müesseselere tevdi etmiyor ve sadece Kur'an'a hasrediyordu. Meşhur harici sloganı Kur'an-ı Kerim'den ikubas edilmiş bir ayettir: "Lâ hükme illâ lillâhî": Allah'tan başka kimsenin hükmetme hakkı yoktur. Hatta Peygamber dahi Kur'an'ın hükmü ile mukayyed sayılıyordu: "Hiçbir insana yakışmaz ki, Allah ona Kitap, hüküm ve Peygamberlik versin de, sonra insanlara, "Allah'ı bırakıp, bana kullar olun" desin, fakat, "Öğrettiğiniz ve okuduğunuz Kitap mucibince Rabb'a halis kullar olun" der. (Al-i İmran, 79). Yani herhangi bir otoriteye değil, ancak Allah'a kulluk etmek gerekir.

Siyâsî müesseseleri mevcut olmayan bu nizam şeklinde, tabii olarak Peygamber'e ait inanç sebebiyle hasil olan bir otorite vardır; fakat Peygamber herhangi bir meşru otorite veya müesseseyi vasiyet de etmiyor, yani kendisine bir halef dahi tayin etmiyor. Kur'an'ın ilahî iradeye istinad eden otoritesi bütün müslümanlara emanet edilmiştir. Gerekirse müslümanlar aralarından birini intihap ederek kendilerine siyâsî lider yapabilirler ve nitekim hilâfet müessesesi Peygamber'in vefatı üzerine ortaya çıkan bir zaruret neticesi olarak bu suretle vücuda gelmiştir. Peygamber kendi yerine mü'minler üzerinde hükmedecek bir otorite olarak, sadece Kur'an'ı bırakıyor, bir halife tayin etmiyor, bir şûrâ veya başka bir müessese kurulmasını da vasiyet etmiyor. Bize intikal eden tarihî malumat budur. İlahî hukuku herhangi bir tarzda tefsir ve tatbik etme selahiyeti ve hakkı, bir halifeye, bir ruhban sınıfına veya herhangi bir teokratik müesseseye mahsus olmayıp, bütün müslümanların en tabii hak ve vazifesi oluyor. Otorite cemaate müşterek bir miras olarak tevdi olunmak suretiyle bir "şahsî manevî" haline gelmiştir. Bu vaziyet karşısında müslümanlar kendilerine bir halife seçiyorlar, ama halife de bizzat her mü'min gibi ilahî kanuna riayet emeli; halifeden keyfî değil, müslümanların müşterek tasvibine uygun olarak hareket etmesi bekleniyor. Zira, siyâsî kararların ilahî hukuka uygun olup olmadığına karar verecek teokratik bir müessese yoktur ve ilahî irade halifenin şahsında değil, Kur'an'da tecessüm etmiştir. Böylece halife de tıpkı eski kabile şeyhi gibi kendi akrabaları arasından seçilmiş bir (Primus

inter pares) birinci şahıstan ibarettir."

Belki hilafet müessesesi uzun bir müddet devam etseydi İslâmî ideoloji kendisini birtakım müesseselerle ifade eder ve bir İslâm teokrasisi meydana gelmiş olurdu. Fakat bilindiği gibi, kısa bir zaman sonra, İslâmın siyasî gücü Emevi Hanedanına aid bir hükümdarlık şekline dönüştü. Zira müslümanlar ilahî hukuku tefsir ve bunu siyasî kararlarla tatbik hususunda ihtilaf etmişler; ve üçüncü halifenin katliyle neticelenen vukuatın sonunda bir iç savaş başlamıştır. Peygamberin tebliğinde mevcut olmamakla beraber, O'nun vefatından sonra ortaya çıkan hilafet müessesesi, kısa ömürlü oldu. İslâm Devleti idarî organizasyon, maliye, düzenli ordular gibi bir seri müesseseler halinde ortaya çıktı.

Bu halife Ömer devrinde oldu. Fakat daha halife Osman zamanında, İslâm fütuhatının temin ettiği menfaatlerin, devletin icra organı marifetiyle, halife ve akrabaları tarafından istismar edilmek suretiyle ilahî hukukun ihlal edildiği iddiaları ortaya çıkmıştır. Böylece herhangi bir teokratik yapının teşekkül etmesine fırsat kalmadan, Emevi Hanedanı işbaşına geçmiş oldu.

Böylece peygamberin bir mü'minler cemaatı tesis ettiği ve ortaya çıkan siyasî gücün zamanla bir İslâm Devletine dönüştüğü görülüyor.

H.A.R. Gibb diyor ki "Ashab ve tabiin tarafından geliştirildiği üzere, Peygamber Muhammed'in vaazlarının başlıca iki sonucu olmuştur; 1) O, yeni bir nizam veya cemiyet bünyesinin esaslarını ortaya koytu. 2) Kat'i olarak bu maksat için yapıp yapılmadığı bilinmemekle beraber o, mütecavizane yayılmanın kudretli bir vasıtasını yarattı. Fakat bu iki sonuç aynı zamanda vaki olmamıştı. Birincisinin gelişmesi doktrinal prensiplerin birkaç nesillik sosyal teşkilat ve müesseselere tatbikini gerektiren karışık bir ameliye idi ve aynı zamanda netice verici fonksiyonları belirtmek için münasip organ ve bünyelerin yaratılmasını gerektiriyordu. Diğer taraftan ikincisi hemen hemen vasıtasız bir gelişme idi. Her yaratıcı fikir, taraftarlarını misyonerlik gayreti ile doldurarak sonsuz bir yayılcı enerji tevli eder ve aynı zamanda fikir kendisinin siyasî müesseselerden

ayrıldığı ve onlara muhalefetini ortaya koyduğu zaman bu yayılcı enerji hemen hemen zaruri olarak rakip müesseselere karşı harplerde bir mahreç bulan bir rekabet ruhu yaratır ve onu teşvik eder. Bu tecavüzler başarılı olduğu ve bu ameliyelerin tanzim ve ölçüsü, devamlı şekilde arttığı müddetçe çok kısa bir zamanda müthiş bir kuvvet vasıtası meydana getirilmiş olur" (3).

Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan siyasî müesseseler ve muazzam Arap İmparatorluğu'nun, tabii olarak, peygamberin getirdiği yeni ideallerin tevli ettiği misyonerlik gayret ve enerjisinden doğduğunu kabul etmek zorundayız. Şu halde bu yeni nizamın esasları nelerdi? Tıpkı peygamberin içinde doğduğu şartlarda olduğu gibi bu yeni nizamın da bir devlet nizamı getirmediği yukarıda açıklandı. Birtakım müesseselerin değil de bizzat Allah'ın iradesinin mevzuu bahis olduğu (theonomous) bu idarî tarzın, yalnızca inanç birliğinin temin ettiği tesanüde istinâd eden bir cemiyetten ibaret bulunduğu meydandadır. Şu halde, bu cemiyetteki nizam o zamana kadar bilinen bütün siyasî müesseselerden farklı ve onlara muhalif idi.

Son derece ferdiyetçi olan o zamanın Araplarına bir nizam getirmekle beraber, hürriyetlerinin tahdid edildiği ve bir otorite tarafından zapt u rabt altına alındıkları hissini vermeyen bir nizam. Yeni bir hukuk anlayışı mevzuu bahistir. Asalet, servet ve ırk farklarından gelen imtiyazlar reddolunmaktadır: Hukukî müeyyideleri tanzim eden otorite bir kral, yahut bir asiller zümresi, şu veya bu şekilde vücut bulmuş bir siyasî müessese değil, bizzat Allah'tır. Herkes Allah'ın kulu olduğu için de Allah katında bütün insanlar müsavidir. Allah indinde üstün olmak sadece daha dindar olmakla mümkündür. Peygamber "üstünlük ancak takva ile dir" diyordu. Peygamber -meselâ Bizans teokrasisinde görüldüğü gibi- diğer dinlerin mensuplarını kendi tebliğ ettiği dini kabul etmeye zorlamamaktadır. "Lâ ik-

(3) H.A.R. Gibb, "İslâmî Müesseselerin Teşekkülü", İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. I-IV, c. 5, s. 200, 1956

rahe fi'd-din"; "Dinde zorlama yoktur. Doğruluk sapıklıktan seçilip belli olmuştur" (2:256). "Allah kendisine hükümdarlık verdi diye Rabbi hakkında İbrahim ile tartışını görmedin mi? İbrahim: "Benim Rabbim O'dur ki yaşatır, öldürür" demişti. "Ben de yaşatır, öldürürüm" dedi. "Allah güneşi doğudan batıya getirir, sen de onu batıdan getir" deyince inkâr eden o adam şaşırıp kaldı... "Allah zalim toplumu doğru yola iletmez" (2:258). "Yahudi ve Hristiyanlar içinde İslâmın makbul saydığı kimseler vardır: Ama hepsi bir değildir. Kitaplılar içinde, gece saatlerinde ayakta durup Allah'ın ayetlerini okuyarak secdeye kapanan bir topluluk da vardır. Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar, iyiliği emreder, kötülükten men ederler; hayır işlerine koşuşurlar. İşte onlar iyilerdendir" (3:113-114). Kur'an müslümanları şöyle tarif ediyor: "Siz, insanlar için çıkarılmış en hayırlı bir ümmet oldunuz. İyiliği emreder, kötülükten men edersiniz ve Allah'a inanırsınız. Eğer kitab ehli inanmış olsaydı, elbette kendileri için iyi olurdu. Onlardan inananlar da vardır ama çokları yoldan çıkmışlardır" (4:110).

Bu herhangi bir beşerî otoritenin şahsî mülahazalarına göre düşünüp ortaya koyduğu bir hukuk sistemi değil, ilahî bir hukuk sistemidir. İnsanların hukukî hakları Allah tarafından tayin edildiğine göre hepsinin eşit haklara sahip olması da tabiidir. Wellhausen'in dediği gibi, "Allah idesinde mukaddeslik değil, adalet hakimdi. Onun hakimiyeti hukukun hakimiyeti ve teokrasi de bu manada Dikaarchie (hukuk devleti) idi. Fakat bunun yanında gayri şahsî kanunun hakim olduğu düşünülemez. Henüz hiçbir kanun yoktu, İslâm Kur'an'dan da evvel mevcuttu" (4).

Diğer devletlerde kral namına olan, müslüman cemaatinde Allah namına oluyordu. **İlahî hukuk mülkün, yani beşerî krallığın, reddi manasına gelir**; zira burada devletin hakimiyetini Allah teşahhus ettirmektedir. Bu vaziyette insanlardan talep olunan kanuna itaat, sadece inandıkları ve içten be-

(4) J. Wellhausen, Arap Devleti ve Sükutu, s. 4

nimsedikleri bir kanuna itaat şeklidir. Böylece müslümanlıkta eski Arap içtımâi yapısında da olduğu gibi, müessesleşmiş ve beşerî otoritelerin tanzim ve tatbik ettiği bir hukuk sistemi yoktur: Tabii bir hukuk vardır. İnanmayanlar için bu hukuka uyma mecburiyeti talep edilmez. Peygamber yeryüzünde Allah'ın hakimiyetini gerçekleştirmek davâsındadır; ama bunu zorla kabul ettirmeye matuf herhangi bir niyet ve faaliyeti yoktur. Yahudi ve Hristiyanlar eski din ve geleneklerini tam bir hürriyet içinde devam ettirebilirler, zira "dinde zorlama yoktur"; şu halde Allah'ın hakimiyeti nasıl gerçekleştirilebilir? Ehli Kitab'ın bu hakimiyetin gerçekleştirilmesine karşı çıkmaması, bilakis İslâmın siyasî hakimiyetini tanıması ve bu vaziyette müslümanlarca hukuk ve hürriyetlerinin devamı taahhüd edilmek şartı ile belli bir cizye vermeyi kabul etmesi gerekmektedir. Böylece beşerî bir hükümlanlık olan Roma İmparatorluğu'nun "Pax Romania"sına karşılık, ilahî hükümlanlığın "Pax İslâmica'sı (İslâmın sulh ve selameti) konmuş oluyordu. Yeryüzündeki zalim idare şekillerine son vermek ve Allah'ın yani tabii hukukun hakimiyetini gerçekleştirmek; işte "tarafatlarını misyonerlik gayreti ile dolduran ve sonsuz bir yayılma enerjisi tevlid eden yaratıcı fikir" bu idi. Klasik düşünce (Yunan ve Roma) rasyoneldir; ve bu düşünce siyasî iradesini Pax Romania'da bulur. Kur'an-ı Kerim ise anti-klasik bir ruha sahiptir, beşerî otoriteyi ve rasyonel hukuku kabul etmez; biz bu, cemiyeti ilahî hukuka -Allah karşısında herkesin eşit ve hemcinslerine karşı hukuken ve ahlâken mesul olduğuna- göre inşa etmek idealine, **Pax İslâmica diyoruz**. (İşte bazı tarihçilerin muğlak bir ifade ile "Doğu-Batı mücadelesi" diye bahsettikleri İslâm-Bizans İmparatorlukları mücadelesi, bizce bu klasik Roma düşüncesi ile, anti-klasik Sami düşünce tarzlarının mücadelesidir. Tıpkı diğer Sami menşeli dinlerin Roma İmparatorluğu'yla mücadelesinde de olduğu gibi. Hz. İsa'nın, üzerinde Sezar'ın kabartması bulunan Roma sikkelerini kullanmalarından kinaye, Herodian'lara; "Sezar'ın hakkını Sezar'a, Allah'ın hakkını Allah'a verin" şeklinde ifade edilen düşüncesinde de görüldüğü gibi.)

Gibb'in telakkisi bu hususa, daha fazla açıklık getirir:

"Söze muhtelif anane tipleri arasında bana en önemli bir ayrılık olarak görüneni belirtmekle başlıyorum. Modern batı tarihinde bir hükümetin iradesi altında birleşmiş halk kitlelerini meydana getiren üniteler, menşe bakımından ya siyasi veya hukuki da ırk idirler. Halbuki doğu tarihinde, bunun aksine olarak, Hristiyan kilisesi doktrinlerinde de olduğu üzere, bu teşkilatın esası umumî bir kaide olarak ideolojiktir. Belli doktrinlerin kabul ve yayılmasının bir neticesi olarak -tam manasıyla dinî olduğu gibi olmayabilir de -meselâ Konfüçyüs'ün ananevî ahlâkında olduğu gibi- içtimai nizamın gelişmiş yeni bir tipi vardır. Bu yeni içtimai nizam başlangıçta, daha önceki içtimai organizmlerin, yeni doktrin veya ideolojiye bir adaptasyonundan ibaret olup, taraftarlarının birbirini takip eden nesillerinin çalışmaları ile yaratılmış olan yeni müesseselerin bir serisi içinde ifadesini bulur" (5).

İnsanların beşerî bir otoriteye değil, yalnız Allah'a kulluk ve itaat etmesi gerektiği, din değiştirmeye zorlanmayacağı (put-perestlik hariç), insanların mutlak eşitliği (idarecilerle idare edilenler arasında bir fark bulunmaması da dahil), beşerî ve zalim idareler yerine ilahî hukukun ve idarenin geçmesi gerektiği, şeklindeki düşüncelerin eski Arap hayat tarzının otorite tanımayan alışkanlıklarına pek ters düşmediği açıkça görülmektedir. Bu idcilerin, asırlardan beri Bizans teokrasisinin zulüm ve takibatına uğramış olan Nesturî ve Monofizit mezhebindeki Hristiyanlar için cazibesi de meydandadır.

İslâm'ın getirdiği yeni ideoloji, Araplar'ın son derecede kısa bir zaman zarfında muazzam bir imparatorluk kurmalarındaki sırrı ifşa eden en mühim amil olmasına rağmen, tarihçiler tarafından iyi tefsir edilmemiş ve Araplar'ın bu inanılmaz zaferleri için hiçbir tatminkâr olmayan birtakım başka formüller ileri sürülmüştür. Fikret İşıltan diyor ki: "Arap-İslâm fütuhâtı ve istilânın büyük bir başarı ile netice-

(5) H.A.R. Gibb, "İslâm'da Siyasî Müesseselerin Teşekkülü", İlahiyat Fakültesi Dergisi, s. I-IV, c. 5, s. 200, 1956

lenmesinin sebepleri birçok müellifler tarafından muhtelif "asli amil"lere irca edilmek suretiyle izah edilmeye çalışılmıştır. Fakat bu müelliflerin büyük bir kısmı mensup oldukları dinî ve içtimai camianın tefekkür sisteminden sıyrılmaya muvaffak olamıyarak hadise ve neticeleri ancak içinde bulundukları bu fikrî kadro çerçevesi içinde tedkik etmişler ve binnetice ancak tek taraflı kararlara varabilmişlerdir. İslâm istilası gibi cihan tarihi bakımından büyük mikyasta ehemmiyet taşıyan bir vakianın hakiki manasıyla ilmî bir şekilde izahı ihtiras ve temayüllerden tecerrüd ederek tarihî inkişafın askeri, siyasi, dinî, kültürel ve iktisadî veçhelerini mevcut kaynaklara göre en tarafsız şekilde tedkik etmeye bağlıdır" (6). Hem İslâm müverrihleri hem de diğer müelliflerin bu fütuhâtı neden tatminkâr bir surette izah edemediklerini göstermek bakımından bu tenkid fevkalade yerinde ve doğrudur. Nitekim Fikret İşıltan'ın müslümanların bu husustaki kanaatleri hakkında yaptığı tenkid de gayet haklıdır. "Tek taraflı İslâm görüşünün bütün Arab üstünlüğünü yalnız ve yalnız, Peygamber'in sahabelerini yürekten kavrayıp onlara ölümü istihkar ettiren dinî şevk ve heyecana mal etmesi elbette kritiğe mütehammil bir izah şekli addolunamaz. Hassaten, Arab mücahitlerinin büyük ekseriyetleriyle bu taassub ve gayret fırtınasına ancak tedricî bir surette kapıldıkları da unutulmamalıdır." İşıltan bazı müstehriklerin görüşlerini de haklı tenkitlere tabi tutmuştur:

"İtalyan müstehriki Leone Caetani'nin İslâm istilâsının ana amilini coğrafi inkişafın empoze ettiği pratik iktisadî sebeplere irca eden çok âlimane nazariyesi, bu büyük hareketin belli başlı sebeplerinden ancak birini diğerine tercih ve takdim nümunesi olarak ve erüdisyonun bazı hallerde ilmi ne derecede tek taraflı görüşlere ve izah tarzlarına sevkettiğini tevsik bakımından tetkike şayandır. Aynı şekilde Hollandalı alim M.J. De Goeje'nin Arab istilâlarını ön planda yabancı hakimiyeti altında bulunan Araplar'ı kurtarmak endişesine atfeden nazariyesi de yazıldığı zamanın tefekkür tarzına, yani Avrupa'da milli-

(6) F. İşıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960, s. 32

yetçilik cereyanının en revaçta olduğu bir devrin düşüncesine uymak bakımından calibi dikkattir" (7).

﴿ Meselâ Caetani, coğrafi sebepleri bu fütuhatin amili olarak göstermekle iktifa etmeyerek bunu Sami Kavimleri muhaceretinin yeni bir şekli gibi gösterebilmek için ilkçağlara hatta jeolojik çağlara kadar çıkmış ve nihayet kâinatın yaratılmasından dem vuracak kadar ölçüyü kaçırmak suretiyle güya hadiseleri tabii sebeplerle izah etmiştir: "Arap fütuhâtı menşei mazinin en uzak karanlıklarına kadar karışan tarihi, hatta kâinata müteallik bir ameliyenin birçok safhalarından biridir. Fezanın ve zamanın namütenahilikleri içine dalan birçok sebeplerin neticeleridir" (8). L. Caetani'ye göre fütuhatin sebebi, ancak Arabistan'ın jeolojik devirlerdeki güzel iklimin bozulmuş olması sebebiyle çöldeki zor hayat şartlarının, eski devirlerde bir Sami göçüne sebep olduğu gibi şimdi de Arap muhaceretine sebep olmuş olmasıdır: "Bu ameliye, kable't-tarih zamanların en uzak asırları içinde gaib olarak artık tarihe değil, tabakatü'l-arza ait esbaba karışıyor" (9). Halbuki onun asıl maksadı hiçbir meziyet atfetmek istemediği İslâm dininin, bu hadiselerde asıl amil olduğunu görmezlikten gelmektir. Caetani, "Hz. Muhammed'in propagandası şimdi hikâyeye başlayacağımız harikamız vekayiin, Carlyle'in kullandığı mana ile, şahsî, en son yüksek bir sebebi diye telakki edilemez. Daha girift, daha vasi birtakım esbab, vekaya-i tarihiye içinde bu suretle ve bu sayede kendilerini ifade ve izah etmişlerdir. Bunun neticesi olarak İslâmiyet o yüksek mevkii tarihiyesinden düşerek adeta ikinci derecede bir alet haline geliyor" (10) diyor. Thomas Carlyle ise kendisinin meşhur, bütün tarihî hadiselerle kahramanların istikamet verdiği şeklindeki, kahramanlar nazariyesi üzerinde rahatça konuşmak için Hz. Muhammed'i seçmiştir: "Biz Hz.

(7) Ayni eser, s. 34

(8) L. Caetani, İslâm Tarihi, Terc: Hüseyin Cahid, İstanbul 1927, c.10, s.144

(9) Ayni eser, c. 10, s. 149

(10) Ayni eser, s. 156

Muhammed'i en güzide peygamber olduğu için değil, ancak hakkında daha serbest olarak konuşabileceğimiz için seçtik. O, hiçbir manada peygamberlerin en gerçeği değildir ama ben ona gerçek bir peygamber gibi saygı duyuyorum" (11). Her ne kadar T. Carlyle peygamberin samimiyet ve büyüklüğünü tebarüz ettirirse de ona göre, "İslâm, Hristiyanlığın bozulmuş bir şeklidir" (12). Yani İslâm İsa'nın uluhiyetini kabul edecek kadar da doğru bir itikat değildir!

Müsteşrikler arasında fütuhatin manasını en iyi anlayan müellif J. Wellhausen'dir. "Asıl muharrik maddî -arazi ve ganimet hırsı- ve ideal idi. Fikir elbette ki felsefî cinsten değil, bilakis heyecan verici, kitle hareketinin manivelası mahiyetinde idi: Fransızlar'da Hürriyet, Müsavat, Uhuvvet, Araplar'da ise Allah'ın hakimiyeti fikri, ister demokrasi, ister teokrazi menfaatine olsun gaye, beşerî hükümdarların zulümlerinin kırılmasıydı. Mahir rüesa kitlenin sevkî tabisini idare ederek onu nihayet kendi gayelerine alet ettiler. Öyle ki, büyük hareketin neticesi başlangıcıyla tezat haline düştü" (13). İşte fütuhâtı ve neticelerini en güzel izah eden nazariye budur. Fakat tarihî meseleleri tek bir amil ile izah etmeye çalışmak yani her şeyi tek bir sebebe bağlamak bızce doğru bir fikir değildir.

Biz peygamberin mesajının siyasî neticelerini inceleyerek bir "Pax İslâmica" ideali ortaya koymuş bulunuyoruz ve bunun bir nevi Teokrazi de olmadığını, çünkü teokrasilerde de bir siyasî mekanizma vasıtasıyla güya Tanrı namına hüküm süren bir devlet şekli ve hiçbir başka inanca hayat hakkı tanımayan bir zulüm aleti vasfı gördüğümüzü tebarüz ettirdik. İslâm fütuhâtı işte bu Pax İslâmica, yani Allah'ın hakimiyetini kurmak üzere beşerî hükümlerinin zulümlerine bir son vermek, İslâm sulh ve selameti

(11) T. Carlyle, Heroes and Hero-worship in History, New York, 1885, s. 44

(12) Ayni eser, s. 44

(13) J. Wellhausen, Prolegomena zur Alttesten Geschichte des Islâms, Skizzen und Vorarbeiten, Heft 6, Berlin 1899, s. 51 vd.

ni bütün dünyaya yaymak, fikriyle başladı.

Meseleyi tek bir formülle ifade etmek için en münasip fikir budur. Zira bu fikir, müslüman ordularını tahrik eden en müessir amili, kitle psikolojisinin lazımı gayri müfarike olan heyecan ve ideal unsurunu izah etmekle kalmıyor; aynı zamanda fethedilen ülkelerin ahalisinin neden müslümanları bir halaskâr olarak karşılayıp, onlara yardım ettiklerini de izah ediyor. Dolayısıyla fethedilen ülkelerdeki maddî ve manevî çöküntüyü de izah ediyor; ganimet hırsı, Arabistan'ın pek kötü coğrafi şartları yüzünden daha müsait iklimlerde arazi fethetmek arzusu gibi birtakım başka faktörler de bulunabilir. Ama bu faktörler Araplar'ın Bizans ve Sasani İmparatorluğu karşısındaki büyük ve devamlı muvaffakiyet ve zaferlerini izah edemez. Nitekim sadece bu maddî sebepler, yani Araplar'ın fethedilen toprakları istismar arzusu kâfi gelse idi, İslâmî ideolojinin bir mana ifade etmediği ve Araplar'ın halaskâr olarak değil bir istilacı olarak görüldüğü Anadolu'nun da fethedilmesi gerekirdi. Neden İslâmî fütûhat sadece Bizans'ın dinî, içtimaî ve askerî bakımdan zayıf olduğu eyaletlerde mümkün olsun da, şartların böyle olmadığı Anadolu'da mümkün olmasın, sualini başka türlü cevaplandırmak mümkün değildir.

"Fatihler fethetdikleri bölgelerin sakinlerinin dinî meselelerine ve iç işlerine karışmıyorlardı. Bunlar, müsamaha edilen dinlerin salikleri manasına gelen "Zımmî" statüsünde idi. **İdarenin Bizans'tan Arab'a geçmesi**, bölge halkları tarafından genellikle sevinçle karşılanmıştır. Fethedilmiş bölgelerin halkı yeni idareyi vergiler ve diğer hususlar bakımından eskisinden daha insafli buluyordu. Suriye ve Mısır'ın Hristiyan halkı bile ortodoks Bizans'a karşı İslâm hakimiyetini arzu ediyordu. İslâmın ilk devirlerine ait anlaşılması güç bir Yahudi vesikasında bir melek, Münzeviye şöyle seslenmektedir: "Korkma, ben Yahay; yaratıcı ona şükürler olsun, sırf seni bu kötülüklerden (yani Bizans'tan) kurtarmak için İsmail Krallığını gönderdi. Allah, ona şükürler olsun, onların yeniden yerleşebilecekleri bir toprak fethetmek için kendi iradesine göre bir peygamber gönderecek. Bu sözler daha sonraki devirde yaşamış bir Hristiyan ta

rihçisinin sözleri ile mukayese edilebilir." Bunun için Allah bizi Römâlılar'ın elinden Araplar vasıtasıyla kurtardı. Römâlılar'ın intikam ve zulmünden kurtulmakla oldukça rahata kavuştuk. Fethedilmiş ülkelerin halkı yeni rejimi kabul etmekle kalmadı, aynı zamanda bazı durumlarda onun yerleşmesine yardımcı bile oldu. Filistin'de Samaritan'lar müslümanlara o kadar yardım ettiler ki, Araplar onları belli bir zaman içinde vergiden muaf tuttular; tarihler sık sık Yahudi ve Hristiyan yardımından bahsederler" (14).

Biz dinî ideolojinin fetihlerdeki rolünü eski İslâm müelliflerinden farklı bir tarzda ele almış oluyoruz. Bu, fütûhatın kitle psikolojisi bakımından sevkedici unsuru olmakla beraber ilk halifelerin İslâmî birliğin parçalanmadan muhafaza edilebilmesi için uyguladıkları mahirane bir siyasete de istinad etmekteydi. Fikret İşıltan tarafından güzel bir surette icmal edildiği gibi, "bu hal Ridde muharebelerinin tabii bir neticesi olarak gelişti. Asıl büyük istilaya bir başlangıç teşkil eden bu Arabistan fethi ikmal edilince dağılık Arap kabâili arasında devlet otoritesini tanıttak dinî bir organizasyona girişmeden iki büyük devlete karşı aynı zamanda harb açılması keyfiyetinin Arap birliğini harb meydanlarında tesis etmek gayesine matuf bulunduğu inkâr edilemez. İnkişaf eden hadisatın vuzuhla ispat ettiği gibi, büyük sahabelerin en doğru bir siyasî görüşe malik olduklarını gösteren bu ilk nazarda çok cüretkârâne görünen karar İslâmî dünya dinî yapmıştır." (15) Ve bu tarihî zaruretlerin tabii seyriyle İslâmî ideoloji bir devlet nizamına dönüşmeye başladı. Hz. Ömer devrinde artık teşkilâtî ordugâhlar, malî ve idarî otorite (hilafet rejimi) yerleşmiş bulunuyordu. Böylece yukarıda izah olunduğu gibi, İslâm fütûhatı birtakım kahraman insanların değil, bir ideolojinin fütûhatıdır.

Belazuri'deki kayıtlar ve Hamase'deki bir beyitin de işaret ettikleri gibi bedevilerin bu fütûhata maddî menfaatlerin ne kadar büyük olduğunu görerek katıldıkları da belli bir husustur.

(14) B. Lewis, Tarihte Araplar, s. 67

(15) F. İşıltan, Urfa Bölgesi Tarihi, s. 37

Fakat bu büyük zaferlerin gerek muharrik unsuru gerek nasıl kısa bir zamanda mümkün oldukları ve fethedilen ülkelerin nasıl olup da devamlı bir şekilde elde tutulabildiği sualine cevap vermek ancak bu **Pax İslâmica ideolojisi** ile izahı mümkün olan bir keyfiyettir. M. J. De Goeje, P. Hitti, B. Lewis gibi müelliflerin bahis mevzuu ettikleri Suriye ve Mezopotamya'da İslâm'dan evvel yerleşmiş Arap ve Sami asıllı unsurların fatihlerin işini kolaylaştırdığı muhakkaktır. Ancak bunun izam edilerek tabii sebeplerle meydana gelen bir Arap muhacereti, yahut hatta buradaki Araplar'ın esaretten kurtarılması gibi birtakım nazariyelere lüzum yoktur. Zira ortaya koyduğumuz formül bu tali unsurları da ihtiva edebilecek kadar geniş ve elverişli bir formüldür. Sadece Arap ve Sami asıllı halkların değil, bütün halkların zulümden kurtarılacağı iddiası vardı. Pek tabii olarak bu fütuhât neticesinde Araplar aynı zamanda fakir Arabistan coğrafyasının tazyikinden de kurtulmuş oluyor ve birçok menfaatler temin ediyorlardı. Bu gibi tali faktörler asıl amil olan ideolojinin, hem fatihleri harekete geçirmesi ve hem de onların halaskâr olarak karşılanması gibi muvaffakiyetin asıl sebeplerine inzımm eden ve onları daha da güçlendirmek suretiyle bu muazzam fütuhâtı kolaylaştıran ikinci derecede unsurlar olarak anlaşılması gerekir. İlim bir miktar tafsilat vakalarını toplayarak onları küçük ve itiraz edilemeyecek formüller halinde ifade etmektir; ancak ilim tam değil, ancak bir miktar tafsilat vaktası toplayabilir: Neüce de ona göredir.

Yani bütün bu formüllerde bir parça hakikat bulunduğunu kabul ederiz. Ancak bizim ortaya koyduğumuz **Pax İslâmica** formülü meselenin bütün ehemmiyetli vechelerini ortaya koyabildiğine göre, Araplar'ın büyük ve devamlı muvaffakiyetlerinin sebebinin bu formülle izahı zaruridir.

b) Bizans ve Hristiyan Kilisesi:

Ortodoks kilisesi, Bizans İmparatorluğu tarihinde mühim bir rol oynamış, dinî şizmaların sebep olduğu siyasî karışıklıklar imparatorluk için daimî bir problem teşkil etmiştir. Dinî

ihtilafların başlıca mevzuunu "Teslis" itikadı teşkil ediyordu. Hristiyan "credo"su (itikad formülü) üzerindeki anlaşmazlıklar asırlarca devam etti ve resmî kilise görüşünü kabul etmeyen eyaletlerin Bizans idaresinden nefret etmesine ve yabancı istisla larını kolaylaştıran şartların meydana gelmesine sebep oldu.

Hristiyan Credo'su tarihî cereyana tabi olarak teşekkül etmiş ve Konstantinus zamanında devletin resmî dini olarak kabul edilince, 325'de toplanan İznik konsil'i kararlarıyla "Ortodoks" itikad formülü resmen tesbit edilerek bu formülü kabul etmeyen Hristiyanlar kanun harici ilan edilmişlerdir. Teslis itikadının meydana gelişindeki tarihî sebeplerin bir kısmını teşhis etmek mümkündür. A. J. Toynbee, Hristiyan ilahiyatına: İncil'in Yunancaya tercümesinin (16), eski putperest itikatlarının Hristiyanlıkça itiraf edilmeyen bir tarzda massedilmesinin (12), Hristiyanlığın dünyevî maksatlarla istismar edilmesinin (18) ve siyasî iktidarın (19), tesirleri olduğunu işaret eder.

Teslis itikadının meydana gelişinde en mühim tesir Yunan felsefesi tarafından icra edilmiş olup, bu tesirin mekanizması De'lacy O'leary tarafından mükemmelen izah edilmiş bulunmaktadır (20). Yahudi Philon'un (m.ö. 20 - m. 54) felsefesinden iktibas olunan Logos (Kelam) doktrini Teslis'in unsurlarından biri olan "İsa'nın uluhiyeti" itikadını tefsir için kullanılmış ve İskenderiye'deki Yeni Eflatuncu felsefe ve Gnostik felsefenin tesirleri altında kalan birtakım Hristiyan mezhepleri teşekkül etmiştir. Bununla beraber Hristiyanlığın ilk asrında dahi Monarchist ve Ebionit mezhebi mensubları gibi

- (16) A. J. Toynbee, Tarihçi Açısından Din. Türkçe terc: İbrahim Canan, İstanbul, 1978, s. 167
- (17) Aynı eser, s. 191
- (18) Aynı eser, s. 159-160
- (19) Aynı eser, s. 150-151
- (20) Bu hususta fazla malumat için bkz: De Lacy O'leary, İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri, Türkçe terc: H. Yurdaydın, Ankara 1971, s. 18-25

Teslis itikadını benimsemeyen tek tanrıcı Hristiyan mezhepleri mevcut idiler (21). İskenderiye felsefe ekolü (yeni Eflatuncu-Plotinus ekolü) mensuplarının, "Emanation" (tekvin nazariyesi) ve Logos doktrini sayesinde, İsa, dinî spekülasyonla ilahlaştırıldı. Mamafih, Antakya'da 270 tarihinden itibaren faaliyete geçen mühim bir teolojik ekol daha vardı ki, bunlar daha ziyade akılcı olduklarından, Hristiyan credosunun mantukî tutarlılık içinde olması meselesine ehemmiyet atfediyorlardı. Zira bunlar mistik İskenderiye ekolünün aksine Aristo felsefesine ehemmiyet veriyorlardı. Arianizm mezhebi bu Antakya ekolüne mensuptur. Hristiyan kilisesi tarihindeki birçok şizmanın menşei bu iki ekolün Teslis akidesini farklı bir tarzda tefsir etmesinden neşet etmiştir.

Konstantinus'un, Hristiyan kilisesini meşrulaştırması ve Arianizm mezhebinin münakaşa etmek üzere ilk ökümenik konsili toplaması, imparatorluğun siyasî menfaatleri sebebiyle alınmış kararlardı. "Kilise ve devlet problemi yeniydi, çünkü Roma'nın eski dinî, devletin bir idarî bölümünden başka bir hüviyete sahip değildi. İsis ve Mithra'ya tapanlar Roma halkının dinî törenlerine seve seve tabi olmuşlardı. Fakat Hristiyanlık, Sezar'a ait olanlarla Allah'a ait olan hususlar arasında pratik bir tefrik yapınca, kilise ve devlet münasebetleri halledilmesi zor bir problem olmuştu. Konstantinus bu meseleyi büyük bir hüner ve başarıyla halletti. O, sadece Hristiyanların tam sadakatini kazanmakla kalmadı, kiliselerin aktif desteğini de kazandı ve hatta piskoposlar üzerinde öyle bir nüfuz kazandı ki, onlar devletin idarî bir bölümü olmayı kendileri arzu eder hale geldiler. Fakat bir şeyi unuttu. Onun zamanında gerek putperest gerekse Hristiyan düşüncesi, zahiri bir monotheisme meylediyor, İsa ve "Güneş"e (Mithraism), hemen hemen eşit değerde iyi birer Allah sembolü nazarıyla bakılıyor ve bu, Hristiyanların, -Allah'ın birliğiyle beraber, İsa'nın Allah olmasının da zaruri olduğu şeklindeki- mutaassıp kanaatleri-

(21) Bu hususta fazla malumat için bkz: Henry Bettenson, Documents of the Christian Church, New York, 1971, s. 38

ni gözden saklıyordu. Ne de olsa Hristiyanlık, monotheistik bir felsefe değil, ancak bir İsevi hayat tarzıydı (22).

Fakat ne de olsa kilise, Konstantinus'un arzu ettiği gibi imparatorluğa destek olacak bir kilise değildi; bir cihanşümül kilise, cihanşümül imparatorluğun yanında yer alarak onu desteklemeli, dünya refah ve barışı için ruhlar üzerindeki tesiri ile ona yardımcı olmalıydı. Bizzat kendi içinde ihtilafli ve bölünmüş bir kilise imparatorluğa da yardımcı olamazdı. İşte bu sebebledir ki Konstantinus kiliseyi devlet menfaatlerine kazanmaya karar verdikten sonra, kilise içindeki ihtilafı da halletmeye teşebbüs etti" (23).

A. J. Toynbee, kilise ve devletin bu yeni münasebet tarzını şöyle değerlendiriyor: "Bir kilise kanun dışı olduğu ve her an zulme maruz kalma tehlikesiyle başbaşa bulunduğu müddetçe âzâlarının sayısı muhtemelen cesur, ihlas dolu ruhanî bir seçkin zümreye münhasır kalacak. Mevcut iktidarlara işbirliği yaptığı andan itibaren onun ahlakî vasfı, zafer arabasına binip tantanalı merasimlere katılmak için sabırsızlık gösteren cıyamacı gürhün kitle halinde ihtidalarıyla erime temayülüne sahiptir. Bir kilise memnu kaldığı nisbette eski nizamın zaaflarına ve günahlarına iştirak etmeksizin kendi karar ve tehlikeleri pahasına yeni bir cemiyet inşa edebilir. Müesses cemiyetle ortaklığa girdiği zaman onun nakîselerine bu da sürüklenir, eski cemiyetinkilerle uyuşması imkânsız olan kendi hedefini takip etmeye devam edeceği yerde onun gayelerine hizmet etme dalaletine düşer" (24). Nitekim, eskiden kanun harici bir inanca sahip olmaları sebebiyle zulüm gören Hristiyanlar, o tarihten sonra, devletle ittifak eden resmî kilisenin talep ve tasvibiyle zulüm görmeye başlayacaklardı. Bunun ilk misalini, Arianizm'in kanun harici ilan edilmesi teşkil etti.

İskenderiye'li bir papaz olan Arius, İsa'nın yoktan yaratıl-

(22) H. M. Gwatkin, "Constantine and his city", Cambridge Medieval History, Cambridge, 1957, c. II, s. 9

(23) Aynı eser, s. 11

(24) A. J. Toynbee, Tarihçi Açısından Din, s. 150-151

miş olduğunu iddia etmiş ve İskenderiye piskoposu tarafından asaroz edilmişti. Arius'a göre: "Baba, Oğul'un babası oldu, onu vücuda getirdi işe, ondan türemiş olan Oğul'un mevcudiyetinin bir başlangıcı vardır: Böylece açıktır ki, Oğul'un henüz mevcut olmadığı bir zaman vardı. Bunun zarurî neticesi şudur ki, o yoktan yaratılmıştır" (25). Arius'un Nicomedia piskoposu Eusebius'a yazdığı bildirilen bir mektupta şu ifadeler yer almaktadır: "Biz "Oğul"un bir başlangıcı olduğunu, fakat Tanrı'nın bir başlangıcı olmadığını söylediğimiz için zulme uğradık. Bu sebeble zulmolunduk ve çünkü biz diyoruz ki, "O", yoktan yaratılmıştır. Ve bunu söylüyoruz, çünkü "O", ne Tanrı'nın bir parçasıdır, ne de herhangi bir cevherden türemiştir. İşte bunun için zulme uğradık, gerisini biliyorsunuz" (26).

Arianizm, Hristiyanlık tarihindeki en önemli şizma idi. Hristiyan kilisesi tarihinde Ortodoks mezhebinin en büyük rakibi sayılmaktadır. 325'te bu meseleyi görüşmek üzere, Konstantinus tarafından İznik'te toplanan ilk ökümenik konsil, Arianizm aleyhine karar aldı. Burada tesbit olunan Ortodoks (Doğru Yol) "credo"ya göre: "İsa Allah'ın oğlu olmakla beraber, onun tarafından yaratılmış olmayıp ezelidir ve babası ile aynı cevherdendir."

Arius ve taraftarlarının hapsolunmasına rağmen, Arianizm yokolup gitmedi. "İznik Konsili, Arius mezhebinin mahkûm etmekle Arianizm mücadelelerine bir nihayet vermediği gibi, yeni hareketler ve yeni müşkilatın meydana gelmesine de sebep oldu. Bizzat Konstantinus'da Arianist'ler lehinde gayet vazih bir değişiklik görülüyor. Konsilden birkaç sene sonra Arius ve en hararetli taraftarları sürgünden geri getirildiler. Bunların yerine "İznik Timsali"nin en hararetli taraftarları menfaya gönderildiler. "İznik Timsali" inkâr edilmemekle beraber kasten unutuldu ve kısmen diğer nazariyeler tarafından istihlaf olundu" (27).

(25) H. Bettenson, Documents of the Christian Church, s. 39

(26) Aynı eser, s. 39

(27) A. Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, Türkçe terc: A. Müfid Mansel, Ankara, 1943, s. 68

Konstantinus ancak ölüm döşeğinde iken ve bir Arius taraftarı olan Eusebius tarafından vaftiz olundu. Arianizm mücadelesi V. yüzyılın ortasına kadar devam etti. Kadıköy Konsili (451)'nin İznik credosunu teydi ve Arius'un görüşlerine sadık kalmış olan Batı Gotlarının, Frank Kralı Klovis'in ihtidasıyla birlikte, Ortodoks mezhebine geçmeleri ile Arianizm mezhebi tarihe karıştı (28).

Konstantinus'un halefi Konstans, mutekid bir Arius taraftarı idi. Konstans'ın halefi Julianus imparatorluğun resmî dini yeniden putperestlik yapmaya çalıştı ise de muvaffak olamadı. Julianus'un halefi Jovian, İznik credosuna taraftar olmakla beraber Arianizm aleyhinde takibat yapmadı. Bunun halefleri olan Valentinianus I. ve kardeşi Valens imparatorluğu aralarında paylaşmışlardı; Batıda hükmeden Valentinianus (364-375) İznik İtikadı taraftarı, Valens (364-378) ise Arianizm taraftarı idiler. Valentinianus'un müsamahakâr tavrına mukabil, Valens diğer Hristiyanlara karşı müsamahakâr davranmadı ve saltanatı zamanında imparatorluğun doğu kısmı son derece karışık bir devire girdi. Theodosius I. (379-395) ise İznik itikadına taraftardı (29).

Bu arada zamanla ortaya çıkan, Ortodoks anlayışa yakın yarı Arianist görüşlere mukabil, Apollinarius (326-396) isimli bir papazın görüşlerinden yeni bir mezhep ortaya çıkmıştı. Bu zat Arianizm'e karşı İsa'daki uluhiyet vasfını müdafaa etmekte o kadar ileri gitti ki, bu suretle İsa'nın beşerî vasfı inkâr edilmiş oluyordu. (Ortodoks doktrine göre, İsa tarihî bakımdan tam ve kâmil bir insan ve aynı zamanda tam ve kâmil bir ilah sayılmalıdır.) Onun görüşlerine göre İsa "tabii insan"dı, beden ve hayata sahipti, ama uluhiyet Ruh'ül-Kudüs'ün hulûlundan sonra, (mahut Logos doktrini) İsa'daki beşerî zekâ ve ruhun yerini tamamen kaplayarak onun beşerî tarafını yok etmişti (30).

Theodosius'un miladî 381'de topladığı İstanbul Konsili,

(28) De Lacy O'leary, İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri, s. 26

(29) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 46-47

(30) H. Bettenson, Documents of the Christian Church, s. 44

Arianismi mahkûm ettiği gibi Apollinarianismi de mahkûm etti ve İznik itikadı teyid olundu. Theodosius Apollinarianism'i de kanun dışı ilan ederek haklarında şiddetli takibata başladı. Zamanla bu mezhep şalıklarının çoğu monofizit (tek tabiat manasına, İsa'nın yalnız ilahî tabiata sahip olduğunu söyleyenler) haline geldiler (31). Böylece iki esaslı temayül, bu mezhep ihtilaflarındaki farkı teşkil etmektedir: Antakya ekolünün İsa'nın beşerî vasfı üzerinde durmasına mukabil, İskenderiye ekolü ilahî vasfını tebarüz ettiriyordu. Mısır firavunlarını putlaştırmaya alışık olan Koptlar, Hristiyanlığa kendi damgalarını vurarak İsa'yı beşeriyetle ilgisi bulunmayan "Tanrı" haline getirdiler. >

(İstanbul piskoposu Nestorius (428-431) Antakya teolojisi ekolüne mensuptu. Bu ekole mensup olan diğer ilahiyatçılar gibi Nestorius da, Meryem'in "Tanrı İsa"yı değil, "Beşer İsa"yı doğurduğuna inanıyordu. Patrik olunca Meryem'den Theotokos (Tanrı'nın annesi) sıfatıyla bahsedilmesine karşı çıktı ve Christotokos (Mesih'in annesi) tabirinin kullanılması gerektiği hususunda ısrar etti. Bu meseleyi görüşmek üzere Theodosius II. zamanında Efes'te bir konsil toplandı (431). Uzun müzakerelerden sonra Nestorius ve taraftarları aleyhinde karar verildi. Antakya ekolünün İsa'da aynı zamanda iki ayrı tabiatın mevcudiyeti (Meryem'den doğma alelade bir insan olarak ve ayrıca Uluhiyeti taşıyan İsa olarak) formülüne karşılık mistik İskenderiye ekolü (İsa'da beşerî ve ilahî tabiatın birleşmiş olduğu telakkisi) zafer kazandı. Bu teolojik mücadelenin neticesi İskenderiye patrikliğinin Roma ve İstanbul'dan daha güçlü hale gelmesiydi (32).

(Nestorius'un görüşlerine karşı İskenderiye mektebi mensupları da "İsa'nın beşerî tabiatı"nı ihmal ediyorlardı. 448'de İstanbul patriği olan Flavianus tesirli bir manastır lideri olan Eutyches'in, "Ulûhiyetin hulûlundan sonra İsa'nın artık yalnız bir ilahî tabiata sahip olduğu ve beşeriyetle bir ilgisi kalma-

dığı" şeklinde görüşlerini bir "sapıklık" olarak ilan etmişti. İskenderiye Mektebi Eutyches'i, Papa ise İstanbul patriğini destekliyordu. Bu yüzden toplanan Efes konsili Eutyches lehinde karar verdi (33). Tabii bu kararda kuvvetli muhalefette karşılaştı. İskenderiye ekolü bu kararı çıkartabilmek için rüşvet vermek usulüne başvurmuştu ve konsil bir "şekavet" olarak tavsif ediliyordu. Theodosius'un 450'de vefatı üzerine, onun kız kardeşi Pulcheria ile evli bir general olan Marcianus imparator oldu. Marcianus 451'de Kadıköy'de yeni bir konsil daha toplamak zorunda kaldı. Bu konsilde, Efes konsilinde hileli usullerle Eutyches lehinde karar çıkartıran İskenderiye patriği Dioscorus'un muhakemesi yapıldı ve kilisevi otoritesi ilga edildi. Doktrin münakaşaları Papa'nın İstanbul patriğine yazdığı mektubun okunması suretiyle yapılıyordu. Bazı Mısır piskoposları Papa'nın mektubundaki ibarelere itiraz ettiler. Yeni bir itikat formülü yapıldı. "Efes Şekaveti" konsilinde alınan bir karara göre, İstanbul Patrikliği Kilise hiyerarşisinde Roma'dan sonra ikinci sırayı alıyordu. Bu karar Kadıköy konsilinde ilga edilmeyeceği için, Papa, konsil kararlarını tanımayı reddediyordu. Beri taraftan Dioscorus'un azli sebebiyle Mısır keşişleri de isyan ettiler (34). Kadıköy Konsilinde Nestorianism ve Eutychianism (monofizit telakki) mahkûm edildi. Bu konsilde yapılan itikat formülüne göre: İsa hem Tanrı, hem de tamamen insandır. Tanrı ile aynı tabiatta ve insan ile aynı cevherdendir. Değişme ve karışma olmaksızın iki tabiatlı bir varlıktır. Armenia kilisesi de bu konsilin kararlarını tanımayı reddederek Monofizit telakkiyi benimsedi (35). Mısır kilisesi ayinlerde Grekçeyi kaldırıp, yerine yerli ahalinin dili olan Koptça'yı kullanmaya başladı. Mısır'a tabi olan Habeş kilisesi de aynı yolu tuttu. Konsil kararlarının zorla kabul ettirilmek istenmesi yüzünden, Kudüs, İskenderiye ve Antakya'da karışıklıklar çıktı ve bunlar millî isyanlar halini aldılar. Askerî kuvvetler isyanları bastırdı;

(31) H. Bettenson, Documents of the Christian church, s. 44

(32) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 53-54

(33) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 55

(34) Aynı eser, s. 55

(35) H. Bettenson, Documents of the Christian Church, s. 51

fakat bu hareketler yüzünden Mısır ve Suriye ahalisi Bizans'tan ayrılmak fikrine kapıldı (36).

Justinianus, Nesturîliği temizlemek maksadıyla V. konsili topladı. Konsil Ayasofya'da toplandı. Konsildeki 168 piskoposun sadece 11'i doğuluydu. Böylece Nesturîlik tamamen kanun harici kaldı ve Bizans sınırları içinde tutunamadı. Bu yüzden Nesturîler İran'a göçtüler ve Bizans'a olan kinleri hususunda Sassani imparatorunu ikna etmekte zorluk çekmediler. İran'da Nesturî kilisesi yaşamaya devam etti ve Hristiyanlığın doğuda, Orta Asya'da yayılan şekli bu Nesturî mezhebi oldu (37).

c) Bizans'ın Siyasî Durumu:

Justinianus Bizans'ın sınırlarını fetihleriyle genişletmiş, ama haleflerine ekonomik bakımdan mahvolmuş bir imparatorluk bırakmıştı. Bu yüzden Justinianus'un fetihleri uzun ömürlü olmadı. Yeniden fethedilebilmesi için en büyük fedakârlıkları gerektiren ve imparatorluğun kaynaklarını tüketen İtalya, 568'de Lombardların akınlarına maruz kalmaya başladı ve kısa zamanda istila edildi. 40 yıl sonra İspanya da Vizigotlar'ın eline geçmişti. Ancak İtalya'nın bir kısmı ile Kuzey Afrika Bizans'ın elinde kaldı.

Justinianus'un halefi II. Justinus (565-578) zamanında Armenia topraklarında uzun süren bir Bizans-İran mücadelesi başladı ve bu Tiberius Konstantinus zamanında da devam etti. Maurikius zamanında (582-602) İran'ın iç politikasındaki kararsızlık sayesinde Bizans'ın desteklediği Husrev Perviz tahta çıktı ve Bizans'la İran arasında bir sulh anlaşması yapıldı. Maurikius İtalya'da Ravenna "exarch"lığı (sivil ve askerî idare) ve Kuzey Afrika'da Kartaca "exarch"lığını tesis etti. Bu iki exarchlık Bizans'ın batıdaki askerî gücünü teşkil ediyordu ve bilahare Heraklios'un askerî temalar sisteminin il-

(36) N. Çağatay, "İslâmiyetin Yayılışı Sırasında Komşu Memleketlerin Durumu", İlahiyat Fakültesi Dergisi, Ankara, 1963, c. X, s. 36-37

(37) H. Bettenson, Documents of the Christian Church, s. 89-91

ham kaynağı oldu.

Maurikius, İran'la sulh yaptıktan sonra dikkatini Balkanlar'a çevirdi. Bu devirde Slav akınlarına ilaveten Avarlar'ın ortaya çıkması ve Tuna'nın kuzeyinde geniş bir imparatorluk kurmalarıyla Bizans için yeni bir tehlike daha ortaya çıkmıştı. Artık yağma ile iktifa etmeyen Avarlar ve Slavlar Balkanlar'ı işgale başladılar. Bizans-Slav mücadelesi 592'de başladı ve Bizanslılar birkaç kere Tuna'nın kuzeyine de geçerek Slavlar'a saldırmaya başladılar. Bizans önceleri muhtelif zaferler kazandı ise de bu uzak bölgede kazanılan zaferlerin Slavlar ve Avarlar üzerinde pek büyük bir tesiri olmuyordu.

Justinianus'un despotik idaresinden sonra tabii bir reaksiyon husule gelmiş ve idare eski prestijini kaybetmiş, buna mukabil senato kuvvetlenmişti. Devamlı olarak derinleşen sosyal ve dinî ihtilaflar sınıflar ve partiler arasında sert bir mücadele şekline dönüşmüştü, büyük şehirlerde Maviler ve Yeşiller partileri arasında sık sık kavga çıkıyordu. Ordu da disiplinsizdi. Nihayet, Tuna'nın kuzeyinde kışlaması emredilen ordu isyan etti ve Phokas idaresinde İstanbul üzerine yürüdü (602).

Böyle bir ihtilal ile tahta geçen Phokas'ın devri (602-610), müthiş bir baskı ve zulüm devri oldu. En nüfuzlu ailelerin sindirilmesi için yapılan baskılar, Bizans Aristokrasisinin idare aleyhine entrikalar hazırlamasına sebep oluyor ve ortaya çıkarılan entrikaları yeni baskı ve idamlar takib ediyordu. Phokas devrinde Ortodoks mezhebinden olmayan Hristiyanlar ve Yahudiler müthiş zulümlerin kurbanı oldular. Halk bu zalim imparatora nefret ediyordu. Önceleri Phokas'ı destekleyen Yeşiller partisi bile imparatora düşman olmuştu. Buna mukabil Maviler partisi onu tutuyordu ve Bizans'ın dahili politikasındaki mücadele gün geçtikçe şiddetleniyordu.

İran imparatoru Husrev, müttefiki olan Bizans İmparatoru Mavrikiyus'un katledilmesinin intikamını almak bahanesiyle sulhu bozdu. Bizans İmparatorluğu, gerek Balkanlar'da Slavlar'a karşı, gerekse İran karşısında tam bir askerî bozguna uğradı. Bizans dahili politik mücadeleler yüzünden o kadar sarsılmıştı ki artık ne imparatorluğu müdafaa etmek arzusu ne de askerî güç

kalmamıştı. İran ordusu, hudutlardaki Bizans kuvvetlerini bozdu ve 605'ten itibaren süratle Anadolu'yu işgal etmeye başladı. İranlılar Kayseri'yi aldılar ve hatta kuvvetlerinin bir kısmı da Kadıköy'e kadar ilerledi. Phokas, 604 yılında Bizans'ın ödediği vergi miktarını artırmak suretiyle, Avarlar ve Slavlar'ın tehdidinden kurtılmaya çalıştı ise de, buna muvaffak olamadı. Fırsattan istifade eden Slavlar süratle bütün Balkanlar'ı işgal ettiler.

İmparatorluk bu müşkül vaziyette iken, Kartaca Valisi Heraklios, Phokas'ın zâlimane idaresine karşı isyan etti ve adı yine Heraklios olan oğlu kumandasındaki bir donanmayı İstanbul üzerine gönderdi. 610'da Phokas'ın kanlı idaresine bir son veren ve bir kurtarıcı olarak karşılanan Heraklios tahta geçti (38).

d) Heraklios ve Reformları:

Bizans tarihindeki en büyük idarecilerden biri olan Heraklios idareyi ele aldığı anda, imparatorluk perişan bir vaziyette idi (610-641). Memleket iktisadî bakımdan mahvolmuş ve eskimiş idarî mekanizma artık çalışamaz hale gelmişti. Ücretle toplanmış askerlere istinad eden askerî organizasyon artık fonksiyonunu kaybetmişti. Çünkü ne para vardı, ne de eski insan gücü kaynakları mevcuttu. Slavlar ve Avarlar Balkanlar'da yerleşmişti ve İranlılar Küçük Asya'da kendi düzenlerini inşa ediyorlardı (39).

İmparatorluk ordusu 613'te Antakya'da ağır bir mağlubiyete uğradı ve bunun neticesi olarak yakın doğudaki Bizans toprakları İran'ın eline geçmeye başladı. İranlılar Şam'ı ve Tars-

(38) Bizans'ın Heraklios devrine kadarki siyasî tarihi hakkında fazla malumat için bkz: G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 21-78

(39) Bu hususta fazla malumat için bkz: Norman H. Baynes, "The Successors of Justinian" Cambridge Medieval History, Cambridge, 1957, c. II, s. 281-290

sus'u zaptettikleri gibi, Armenia'ya da hakim oldular ve üç haftalık bir muhasaradan sonra 614'te Kudüs'ü ele geçirdiler. Ertesi yıl İstanbul, Asya'dan İranlılar'ın, şimalden de Slavlar'ın ve Avarlar'ın hücumlarına maruz kaldı. İranlılar'ın 619'da başladıkları Mısır fütuhâtı, Bizans'ı en zengin vilayetinden ve zahire anbarından mahrum bıraktı (40).

Slav ve Avar ordularının Balkanlar'dan aktığı ve İran'ın, Bizans'ın doğu eyaletlerini fethettiği bu müthiş yıllar boyunca Heraklios Bizans'a taze bir kuvvet getiren ileri görüşlü ve radikal reformlar yaptı. Vilayetlerin "thema"lar şeklinde yeniden organizasyonu, Heraklios reformlarının esası idi. Küçük Asya'da hâlâ düşman tarafından işgal edilmemiş olan arazi iki geniş askerî thema'ya ayrıldı. Bu sistemin hayatî ehemmiyeti haiz olan ciheti, askerlerin Küçük Asya themalarında yerleştirilmesi idi. Bu yeni meydana getirilen askerî mıntukaların "Thema"lar diye adlandırılmasının sebebi de buydu. Thema kelimesi bir vilâyet dahilinde konaklayan bir kolordu manasına gelirdi. Başkasına devredilemeyen toprak askerî hizmete tevarüs etmek şartıyla askerlere bağışlanmıştı. "Bu suretle dört büyük askerî mıntuka (thema) meydana geldi. Bunlar Anadolu'nun kuzey doğusunda, Armenia hududunda Armeniakoi ve Anatolikoi (Şark manasına gelen grekçe anatole kelimesinden), Anadolu'nun bütün orta kısmını işgal eden ve hudutları doğuda Kilikya, batıda ise Ege denizi sahillerine kadar uzanan bu iki thema imparatorluğu Araplar'a karşı müdafaa edeceklerdi. Marmara civarındaki Opsikion thema'sı ise payitahtı dış düşmanlara karşı koruyordu. Anadolu'nun güney sahillerinde ve civar adalarda teessüs eden "Caravisionorum" deniz theması Bizans'ı Arap donanmasının taarruzlarına karşı müdafaa etmekle mükellefti, bu thema'ya bilahare, ihtimal VIII'nci asırda, Çibiraiot (Cibyrrhaeote) adı verilmişti" (41). Daha doğudaki eyaletler o zaman İranlılar'ın elinde olduğu ve kısa bir zaman sonra da Araplar'ın eline geçtiği için, aynı sistemi oralarda da uygulamak mümkün

(40) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 86

(41) A. Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, s. 288

değildi. (Nitekim o bölgeler de İran'ın yıkılışından sonra Avarlar'a mukavemet edemedi ki geri plandaki bir askerî sebep de oraların organize edilememiş olmasıdır diye düşünülebilir.) Aynı güçlük Balkanlar için de mevzuu bahisti. Bu thema'lar bir "strategus" kontrolü altında idi ki bu daha önceki organizasyonun eyalet valilerine tekabül ediyordu. Eski eyalet valileri sivil idarenin başında kaldılar, fakat böyle bir themanın birçok eyaleti muhtevi olmasından da belli olduğu gibi bunlar "strategus"un kumandası altındaydılar. Yani bu yeni idarî düzenleme açıkça askerî bir manzara arz ediyordu. Küçük askerî mülkiyetler müessesesi, tesirli ve millî bir ordu teşkil etmenin esası idi ki bu, imparatorluğu çok pahalıya malolan yabancı paralı askerler besleme mecburiyetinden kurtarıyordu. Dikkate değer sayıda Bizans köylüsü asker-çiftçi haline geldi. Birçok Slav sonradan Bizans devlet idaresi tarafından Küçük Asya'ya taşınmış ve "stratiotai" olarak themalarda yerleştirilmişlerdir. Themalarda yerleşen asker-çiftçiler Bizans askerî gücünün daimî ve asıl unsuru haline geldi, bunların geçimini üzerine yerleştikleri toprak temin ediyor ve çağrıldıkları vakit her biri atıyla birlikte silahlı olarak orduya iştirak ediyorlardı (42).

Heraklios birtakım idarî reformlar da yaparak Bizans'ı yeni bir hayatiyete kavuşturdu. Bu şümüllü reformların neticeleri kısa zamanda ortaya çıktı. İmparatorluk idaresinin askerileştirilmesi sayesinde, evvelki mağlubiyetler mucizevî galibiyetler tarafından tazmin edildi. Güçlü Bizans kilisesi zenginliği ile imparatorluğun başarısına yardım etti. Savaş dinî bir atmosfer altında başlamıştı ki, bu bakımdan daha sonraki haclı seferlerine benzer ve ilk karakteristik orta çağ savaşıydı denebilir. Heraklios İran üzerine yürüyebilmek için Avarlar'la ağır vergiler bahasına bir anlaşma imzalamıştı.

Armenia topraklarında İran Kumandanı Şehrbaraz ağır bir mağlubiyete uğradı. Avar hanının tehditkâr tavrı yüzünden Heraklios İstanbul'a geri döndü, ağır bir haraç ödedi ve hatta yakın akrabalarını rehin olarak Avar hanına gönderdi. 623 Mart'ında

evvelki yılın mağlubiyetine rağmen, Husrev II. mütarekeyi kabul etmedi; imparatora Hristiyan inancı hakkında yazılabilecek en iğneleyici ve hakaretâmiz ifadelerle dolu bir mektup gönderdi. Heraklios Kapadokia'dan geçerek tekrar Armenia'ya girdi. Armenia şehirlerini birer birer aldıktan sonra Ganzak (Gence) üzerine yürüdü ki, ilk Sasani Erdeşir'in payitahtı ve İran'ın ehemmiyetli bir dinî merkezi idi. Husrev, şchirden kaçmak zorunda kaldı ve İranlılar'ın daha önce Kudüs'ü aldıklarında yakukları Konstantinus tarafından yaptırılmış olan mukaddes türbe mukabilinde intikam almak için, İranlılar'ın mukaddes ateş mabedi tahrib edildi (43).

625'e kadar muhtelif mücadelelerden sonra Heraklios, bazı zaferlerine rağmen, Sebastea'dan (Sivas) geçerek Pontus münkasına kadar geri çekilmek zorunda kaldı. 626'da İstanbul çok büyük bir tehlike atlattı; Sasani ve Avarlar tarafından hücumu uğrayan payitaht iki ateş arasında kalmıştı. Bizans'ın deniz üstünlüğü neticeyi tayin etti. Avar Hanı ve onun Avar, Slav ve Bulgarlar'dan mürekkep ordusu İstanbul'u denizden ve karadan kuşatmış, İran kumandanı Şehrbaraz Kadıköy'ü işgal etmiş ve boğazda ordugâh kurmuştu. 10 Ağustos'ta Slav donanması yenildi, bunun neticesi olarak kara kuvvetleri de ağır kayıplar vererek geri çekildi. Şehrbaraz Kadıköy'ü boşatarak ordusuyla Suriye'ye gitti. Bu sırada ikinci İran kumandanı Şahin de imparatorun kardeşi Theodoros tarafından mağlub edilmişti. Bizans çok büyük bir tehlikeyi böylece savuşturdu. İstanbul bu tehlikeyi atlattırken Heraklios evvelce diğer Kafkas kavimleriyle yaptığı gibi, şimdi de Hazarlar'la ittifak müzakereleri yapmaktaydı.

İmparatorluğun müttefiki olarak Hazarlar Armenia ve Kafkasya'da İran'la mücadeleye başladılar. 627 sonbaharında Heraklios güneye, düşmanının kalbine doğru sefere çıktı. Bu sırada Hazarlar yurtlarına dönmüşlerdi. Aralık başlarında Heraklios Ni-

(42) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 87

(43) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 88-92

nova önlerindeydi (44).

Bizans-İran mücadelesinin kaderini buradaki savaş tayin etti. İran yenildi; Heraklios ilerlemeye devam etti. 628'de Husrev tahttan indirilerek öldürüldü. Yeni İran İmparatoru Kubad, Bizans İmparatoru ile anlaştı. Bizans, Armenia, Roma Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Mısır'ı geri aldı (45). Sasaniler ve Bizanslılar arasındaki mücadele her iki imparatorluğu da zayıflatmış ve bir bakıma yolu Araplar için hazırlamıştı. Heraklios'un zaferlerinden sonra, İran tam bir karışıklık içinde kalmıştı, bir gasp öbürünü takip ediyordu ve Sasani İmparatorluğu'nun belkemiği kırılmıştı. Fakat galibiyetine rağmen, Bizans'ta yeni kaynaklarını uzun süren mücadele esnasında kaybetmişti. Aynı zamanda uzlaşırılmaz dinî ihtilaflar, İstanbul ve onun vilayetleri arasında bir kin duvarı yükselmiş, Suriyeliler'in ve Koptlar'ın ayrılıkçı meyilleri kuvvetlenmiş ve onların imparatorluğu müdafaa arzularını yoketmişti. Bu bölgelerin askerî organizasyonundaki suiistimaller ve idarî merkezlerdeki ayrılık, fatihlerin işini bilhassa Mısır'da kolaylaştırdı. Bizans İmparatorluğu'nun trajedisi buydu ki, doğu eyaletleri Heraklios'un reformlarının faydasını görmemişti; zira onlar o eski çürümüş durumlarında Araplar'ın taarruzlarını karşılamak zorunda kaldıklarında İran istilasından ancak yeni kurtarılmışlardı (46).

Doğu eyaletlerini yeniden ele geçirmekle Bizans, Monofizitlik problemi ile de yeniden karşılaşmış oldu. Kiliseyi itikadi bakımdan birleştirecek bir formül aranıyordu.

Patrik Sergios, vaziyetin ciddiyeti hususunda aldanmıyordu ve kilisede barışı yeniden tesis etmek için bitip tükenmek bilmeyen gayretler sarfetti. O, "İsa'da tek bir kudret bulunduğu" doktrinini kullandı ki imparatorluğun doğu topraklarında ortaya çıkmıştı; İsa'nın ilahî ve beşerî tabiatının bir ak-

(44) Bu hususta fazla malumat için bkz: N. H. Baynes, "The Successors of Justinian", s. 293-299

(45) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 93

(46) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 98

tif kuvvete sahip olduğu faraziyesi, Kadıköy doğması ile monofizit telakkileri arasında bir anlaşma zemini temin eder gibi görünüyordu. Bundan dolayı Sergios, bu "tek kudret" talimini destekledi ve doğu kiliseleriyle müzakerelere iştirak etti. Patriğin bu hareket tarzı politik sebeplere bağlı görünüyordu, zira İstanbul ile Monofizit doğu arasındaki itikadi farkların Sasaniler'in başarılarında dikkate değer nisbette yardımcı olduğu hususunda şüphe yoktu. Heraklios kendisi de bu itikadı benimsemişti. Doğu seferleri sırasında, oralardaki muhtelif kilise mensuplarıyla, bilhassa Armenia'da, kilisenin birliği meselesini münakaşa etmiş bulunuyordu. Monofizit bölgelerinin geri alınmasından sonra bu meselelerde anlaşmak zarureti şimdi öncekinden de âcil göründüğünden, müzakereler daha şümüllü bir derecede ve artan bir kuvvetle devam ediyordu (47). Fakat hayal kırıklığı fazla gecikmedi. Suriye'de ve bilhassa Mısır'da uzlaşma işi sadece baskı sayesinde elde edilmişti ve buna gerek Ortodoks, gerek Monofizitlerin muhalefeti gün geçtikçe kuvvetlendi. Hitabet kudreti ile meşhur olan ve 634'te Kudüs patriği olan rahip Sophronios Ortodoks muhalefetine başıydı. O, bu yeni doktrini, "Monofizitliğin piç bir formu ve Kadıköy Ortodoks doktrininin ayatılmış, namussuzca bir şekli" diye, merhametsizce ve sert bir şekilde tenkid ediyordu. Bu muhalefetin baskısına ilaveten, Papa Honorios, her ne kadar kabul etti ise de, bu tek kudret akidesi hususunda şüpheleri olduğunu ve İsa'daki tek arzu akidesinin Sergios tarafından açıkça değiştirilerek İsa'nın pozisyonunun değiştirildiği şeklindeki kendi görüşünü açıkladı. O, bu "tek kudreti" aslı şekline irca etti ve şimdi İsa'da "iki tabiat ve bir irade" mevcudiyeti akidesini ortaya attı. Bu yeni monothelite formül, Sergios tarafından yazılmış bir bildiri ile uzun uzun şerh edildi ve 638'de imparator tarafından "Ektesis" (itikad beyannamesi) namıyla Ayasofya'da asılmak suretiyle ilan olundu. Ektesis formülünün beyhude bir gayretten ibaret olduğu aşikâr idi. "Ektesis" in neşredildiği 638'de Suriye, Filistin ve Bizans Mezopotamya zaten Araplar

(47) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 97

tarafından işgal edilmişti ve yalnız Mısır eyaleti elde kalmıştı ve onun da günleri sayılıydı. Monofizit meselesi siyasî ehemmiyetini kaybetmişti ve Heraklios'un beyannamesi hiçbir netice vermedi (48).

Vaziyet, Araplar'ın Suriye ve Filistin'i de feth etmeleri ile daha da içinden çıkılmaz bir hal almıştı. Mısır da aynı kaçınılmaz kaderle kısa zamanda karşılaşacaktı. "Echthesis" in Ayasofya'ya asılarak ilan edilişi Kudüs'ün düştüğü aynı yıl içinde idi. Monothelitizm politik gayesi bakımından tamamen başarısızlığa uğradı. Doğu bölgelerindeki dinî ayrılık mayalanması, vaktiyle Sasaniler'e yardım ettiği gibi şimdi de Müslümanlar'a yardım ediyordu (49).

Museviler'e karşı düşmanlık da Heraklios devrinde son haddini buldu. Bu yüzden Antakya'da, Sur'da ve Caesarea'da (Suriye) Yahudi isyanları zuhur etti. İmparatorun kardeşi Theodoros bu isyanları bastırdıktan sonra Yahudi katliamı yapmıştı (50). Bizans İmparatorluğu'nun harici düşmanlara karşı mühim bir zafiyet sebebini dinî gaileler teşkil ediyordu. Böylece Heraklios'un askeri reformları, her ne kadar imparatorluğun Suriye, Filistin ve Mısır eyaletlerini Araplar'a kaptırmasını önleyememişse de Anadolu'daki organizasyon bakımından muvaffak oldu ve bu teşkilat Heraklios'un halefleri tarafından idame ve tekamül ettirildi. Ancak Heraklios'un dinî meselelerde birlik temin etmeye matuf teşebbüsleri bütün seleflerinininki gibi bir fiyaskodan ibaret kaldı.

(48) A. Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, s. 281

(49) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine state, s. 98

(50) N. Çağatay, "İslâmiyetin Yayılışı Sırasında Komşu Memleketlerin Durumu", s. 37

III- ARAPLAR'IN ANADOLU SEFERLERİ

a) Araplar'ın Anadolu Seferlerinin Güzergâhı:

Halife Ömer zamanından itibaren, İslâm ülkesi ile Bizans arazisini birbirinden ayıran, Suriye-Küçük Asya sınırında ıssız bir hudut bölgesi teşekkül etmişti. Bu ıssız mıntıkaya el-Zavâhî (dış kısımlar, dış arazi) denirdi (1). Belazurî'ye göre imparator Heraklios, Suriye'yi boşaltmak zorunda kalınca, buradaki şehirleri tahrip ve ahalisini tehcir etmişti; ta ki kültür ve hayat izine rastlamayan müslümanlar için buradan geçiş güçleşsin. Theophanes (6278 hilkat yılı vekayii)'e göre, hudut muhafızı olarak Bizans hizmetinde bulunan Mârûniler bu koruyucu hâlî arazinin böylece kalmasını sağladılar. Diğer rivayetlere göre ise tahribat akınları sırasında arkalarında müstahkem şehirler bırakmak istemeyen Araplar tarafından icra edilmiş gibi görünüyor. Yurtlarına selametle dönmeyi sağlamak için, bunlar, şehirleri tahrib ettiler ve ahalisini kovdular. Bu bilhassa Muaviye devrinde yapıldı; fakat sonraları da aynı şekilde hareket olundu (2). Antakya, Misis, İskenderiye ve Toros dağları arasındaki bölge bu vaziyette idi.

Sonraları, daha Emeviler zamanında, Araplar bu bölgeye yerleşerek, Bizanslılar tarafından tahrip ve terk edilmiş olan muhtelif şehirleri tahkim etmeğe başlamışlardır. Stratejik bakımdan mühim olan yol kavşakları ve Toros geçitlerine hakim olan Tarsus, Adana, Misis (Ceyhan), Maraş ve Malatya şehirleri hudut bölgesindeki Arap askerî üsleri haline geldiler.

(1) Taberî, c. II, s. 1317

(2) E. Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Türkçe terc: F.İşiltan, İstanbul, 1970, s. 37

Bunlar Suriye'deki Kinnasrin askerî muntikasına bağlı idiler. Bu askerî hudut ve müdafaa sahalarına Avâsım (koruyanlar, istihkamlar) adı verildi. Hudut bölgesi iki kısma ayrılmıştı: Güneyde kalan kısımlara Avâsım, kuzeyde kalan kısımlara ise Sugûr-eş'Şam deniliyordu. Ayrıca Sugûr (yarık, hudut), Sugûr-eş'Şam ve Sugûr-el'Cezîre diye iki ayrı kısım olarak da mütalaa edilmiştir. Birincisi, merkezi Maraş olmak üzere Kilikya'da kalan batıdaki kısım olup Sugûr-eş'Şam (Suriye hududu) ikincisi ise, Maraş'ın doğusunda kalan kısım, Sugûr-el'Cezîre (Cezire hududu) denilmektedir.

Bu serhad şehirlerinden hareket eden İslâm orduları, en fazla Kilikia geçitlerini ve Maraş-Elbistan geçidini kullanmak suretiyle Anadolu'ya giriyorlardı. Bunlar kadar çok kullanılmayan başka Toros geçitleri de vardır. Kilikia'dan Lykaonia'ya bugün de kullanılan Silifke, Mut, Karaman güzergâhı ile girilirdi. En ehemmiyetli geçit Tarsus'tan Pozantı tarihiyle Gülek boğazından Kapadokia'ya geçilen ve daha fazla kullanılan yoldu. Bunun kuzey ucuna Kilikia Kapıları denilir ve yol buradan itibaren üçe ayrılırdı. Pozantı'dan doğruca Kayseri'ye giden yoldan başka Pozantı, Lülü, Tyana tarihiyle de Kayseri'ye gitmek mümkündü. Ayrıca seferin hedefine göre, Pozantı, Ereğli, Konya istikametinde İznik'e giden mühim bir yol daha vardı. W.M. Ramsay'a göre, Lülü, Anadolu'ya Arap akınlarının başladığını, İstanbul'a haber vermek üzere yakılan işaret ateşlerinin ilk merhalesi idi. Bundan sonra Hasan Dağı'nın zirvelerinden birinde bir ateş yakılır ve bu ateş Tuz gölünün kuzeybatısındaki Sivrihisar dağlarından görülerek Eskişehir'e ve aynı usulle imtidad ederek İstanbul'a haber ulaştırılırdı (3).

Toroslar'dan geçerek Anadolu'ya girmek için kullanılabilecek diğer bir yol da Misis, Anavarza, Sis, Gökşun tarikidir. Gökşun'dan sonra Sirica (4) (Sarız civarında) üzerinden

(3) W. M. Ramsay, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, Türkçe terc: Mihri Pektaş, İstanbul, 1960, s. 390

(4) J. G. C. Anderson, "The Road-System of Eastern Asia Minor", Journal of Hellenic Studies, SII, London, 1897, s. 28

yukarı doğru çıkılır ve doğruca Sivas'a kadar gidilebilir. Siri-ca'dan sonra bugün de kullanılan yolla Kayseri'ye de geçmek mümkündür. Ancak geçitlerin zorluğu sebebiyle bu yol da az kullanılmış olsa gerektir.

Askerî yolların kavşağında bulunması sebebiyle çok mühim bir üs olan Maraş'tan hareketle Gökşun'a ve oradan da Kayseri'ye kadar gidilebilecek bir yol vardı. Ancak İslâm orduları Maraş'tan hareketle Adata üzerinden Arabissos ve Elbistan yoluyla Malatya'ya gidiyorlardı. En mühim askerî üslerden birisi olan Malatya umumiyetle Anadolu seferlerinin başladığı ilk üs idi. Maraş'tan hareket edilerek Arabissos üzerinden Gürün ve Kangal yoluyla Sivas'a kadar gidiyorlardı. Aynı şekilde Malatya'dan hareketle bugün de kullanılan yolla Kangal üzerinden Sivas'a gidiyorlardı. Toros dağlarını aşmak için kullanılan en ehemmiyetli stratejik geçitlerden birisi de bu Maraş-Arabissos geçidi idi. Malatya'ya gitmek için Samsat'tan hareketle Adıyaman ve Zibatra üzerinden ve ayrıca Fırat vadisi boyunca Hısnı Kalavziyya üzerinden de gidilebilirse de bu güzergâhlar zorlukları sebebiyle nadiren kullanılmıştır. Bu geçitlerden başka Fırat nehrinin doğusundan, yani Cezire bölgesinden, Armenia'ya gitmek daha kolaydı ve Armenia'dan dolaşarak Sivas yoluyla Anadolu içlerine akınlar yapılmış olması da mümkündür. Ancak hedef bir Armenia seferi değilse Anadolu seferleri yapmak için kullanılan başlıca iki geçit Maraş-Arabissos geçidi ve Tarsus-Lülü geçidi olmuştur (5).

Anadolu seferleri esnasında, Torosları aştıktan sonra kullanılan yollar seferin hedefine göre değişir. Bizans imparatorları sefere çıktıkları zaman Kilikia geçitlerine ulaşmak için Gebze'nin güneyindeki Aigialos'tan Hellenopolis'e (Dil iskelesi civarında) geçerek İznik'e geliyor, bilahare Eskişehir, Amorion, Bolvadin, Kadınhanı, Konya, Ereğli güzergâhını kullanıyorlardı. Kilikia kapılarından Anadolu'ya giren Araplar da aynı güzergâhı kullanarak Anadolu'nun iç kısımlarına gidiyorlardı. Bu kestirme yol son derece büyük bir tarihî ehemmiyete sahip

(5) W. M. Ramsay, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, s. 387 ve 216-18

olmuştur. Her ne kadar Lülü'e'den sonra Tyana, Aksaray, Pessinus ve Eskişehir güzergâhını kullanarak yolu daha da kısaltmak mümkünse de, daha uzun olan önceki yol gerek Araplar, gerek Bizanslılar tarafından tercih ediliyordu. Zira bu kestirme yol, suyun azlığı sebebiyle askerî harekât için kullanışlı değildi (6). İşte Arap akınlarını İstanbul'a haber vermek için yakılan işaret ateşleri ile ilgili merhaleler bu yol üzerinde idi.

İstila yollarının muntazam bir haritasını yapmak zordur. Ancak Anadolu'nun hiçbir bölgesinin bu seferlerin tahribatından kurtulamadığı anlaşıyor. En az zarar gören bölge Karadeniz sahilleridir. İslâm donanması İstanbul boğazını aşarak Karadeniz'e ulaşmayı hiç denememişti. Bu sebeple Karadeniz'in güney-batı sahilleri bu seferlerden zarar görmemiştir.

Kapadokia ve Lykaonia en çok tahrib ve yağma edilen bölgelerdi. İslâm orduları Kızılırmak vadisini takip ederek Paphlagonia'ya Karadeniz sahillerine kadar uzanıyorlardı. Bir taraftan da Sakarya vadisi yoluyla Bithynia bölgesine, Marmara denizi sahillerine kadar gidebiliyorlardı. Lülü'e, Ereğli, Konya güzergâhı ile Lycaonia'ya ulaşan akıncılar, Pysidia ve Phrygia bölgelerine dalyor, Menderes ve Gediz nehirlerinin vadilerini takiben Ege sahillerine ulaşıyorlardı. Araplar Anadolu'da kışladıkları takdirde, kış mevsiminde iklimi daha mutedil olan Ege sahillerine doğru gidiyor ve burada donanmalarından destek alıyorlardı. Aynı şekilde donanmanın da desteği ile İsauria ve Pamphylia sahilleri boyunca ilerleyerek Göksu vadisi yoluyla Pysidia ve Phrygia bölgelerine ulaşabiliyorlardı. Kilikia kapılarından Kapadokya'ya giren akıncılar, Tyana üzerinden Kayseri'ye geliyorlar ve burada Maraş-Arabissos geçidi yoluyla

(6) W. M. Ramsay, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, s. 217. Ayrıca G. Le Strange, Arap coğrafyacılarının verdiği malumatın üstünkörü olduğuna işaret etmekle beraber, İbni Hurdadbih'in Kilikia Kapılarından İstanbul'a kadar mesafeleri de vererek saydığı merhalelerin listesini iktibas ederek, bu askerî yolun ehemmiyetini tebarüz ettirir. Bkz: G. Le Strange, The Lands of the Eastern Caliphate, London, 1966, s. 134-135

gelen orduyla birleşiyorlardı. Malatya'dan hareket eden kuvvetler de Sivas'a geliyor ve oradan Anadolu içlerine dalyıyorlardı. Böylece orduların hareket üslerine ve düşündükleri hedeflere göre değişen bir yol şebekesi kullanıyorlardı. Sivas'tan batıya doğru hareket ettiklerinde ise Sivas, Amasya, Çorum, Çankırı, Ankara güzergâhını kullanıyorlardı (7).

b) Emevi Devrine kadar İslâm fütuhâtı ve Bizans:

Peygamber vefat edince, Medine'de halife seçilen Hz. Ebubekir'in siyasî hakimiyetini tanımak istemeyen birçok Arap kabilesi isyan etti ve maruf tabiriyle "Ridde" denilen hareketler meydana geldi. Ebubekir'in kısa hilafeti devrinde (632-634) ridde hareketlerinin kuvvet kullanılarak bastırılması, bilahare meydana gelen hadiselerin tarihî inkişafında çok mühim bir rol oynadı. Asıl büyük fütuhâtın başlamasına bir mukaddime olarak evvela Arabistan silah kuvvetiyle itaat altına alındı. Böylece ehemmiyetli bir askerî güç teşekkül etmeye başladı. Arap kabileleri merkezî bir otoritenin emirlerine mu'tî hale geldiler. Bir kere bütün Arabistan'da İslâm bir siyasî vahdet olarak teşekkül ettikten sonra, bu birliği muhafaza edebilmek gerekiyordu. İslâmiyeti pek sathi ve zoraki olarak benimsemiş olan Arap kabileleri, kendi aralarında mücadeleye fırsat bulamadan ve mütehid olarak, komşu devletlerle mücadeleye sevk olundular ve İslâmiyeti harp meydanlarında savaşarak benimsediler.

Arap kabilelerinin yekvücut olarak komşu devletlerin arazisine seferler yapmaya başlaması şaşırtıcı neticelerin zuhuruna sebep oldu. Düşman karşısındaki ilk muvaffakiyetler, bütün Arap kabilelerini harp meydanlarına çekti. Düşmanın hiç de sanıldığı kadar kuvvetli olmadığı anlaşıldıkça ve zaferler birbirini takip ettikçe, bu seferler sistemli fütühâta dönüştüler.

Ridde harplerinin sonunda, 633 senesi sonbaharında, Amr b. el-As, Yezid b. Ebi Sufyan ve Şurahbil b. Hasene kumanda-

(7) H. Ahrweiler, "L'Asie Mineure et les Invasions Arabes", Revue Historique, CCXXVII, Paris, 1962, s. 8-10

sında her biri 3000'er kişilik üç askerî birlik kuzeye sevk edildi ve bunlar Suriye'nin güney ve güneydoğu bölgesinde askerî harekâta başladılar. Bilahare bu birliklerin mevcutları 7500'e kadar çıkarıldı. Ölü denizin güneyinde, Arebe vadisindeki ilk karşılaşmada Yezid, Filistin patriçisi Sergios'a karşı yaptığı savaşı kazandı. Sergios'un ordusundan kalan birkaç bin kişi Gazze'ye doğru çekilirken, Dasin mevkiinde sıkıştırıldı ve kılıçtan geçirildi (4 Şubat 634) (8).

Bununla beraber diğer bölgelerde Bizans üstündü ve müslümanlar devamlı askerî baskı altında idiler. Heraklios bu sırada Hıms'da idi ve kardeşi Theodoros kumandasında bir orduyu hemen güneye sevketti. Bu sırada Hire'de bulunan Halid b. Velid, Medine'den arkadaşlarına destek olması emrini aldı. Hire'den hareketle çok süratli bir cebri yürüyüşle 18 günde çölü aşarak Dimaşk civarına varmak suretiyle Bizans ordusunun gerisine sarkmış oldu. Mercî Rahit'de bir Gassanî kuvvetini mağlub ettikten sonra muzaffer yürüyüşüne devam ederek Busra'ya vardı ve burada diğer müslüman kuvvetleriyle birleşti. Bunu takiben müslümanların 30 Temmuz 634'te kazandıkları Ecnâdin zaferi ile artık Filistin kapıları önlerine açılmış bulunuyordu. Gassaniler'in mühim şehirlerinden Busrâ pek fazla bir mukavemet göstermeden teslim oldu. 23 Ocak 635'te Ürdün'ün doğusundaki Fihl (Pelle) düştü. 25 Şubat 635'te Merc-i Suffar galibiyeti ile Araplar'a, Suriye'nin başşehri Dimaşk yolu da açılmıştı. İki hafta sonra Dimaşk muhasarası başladı ve şehir eylül 635'te teslim oldu (9).

Bu sırada Heraklios yeni bir ordu toplamakla meşguldü. Bizans askerine ilaveten Hristiyan Araplar ve Ermeniler'den müteşekkil 50000 kişilik bir ordu toplayarak kardeşi Theodoros kumandasında 636 baharında Araplar üzerine sevketti. Bu ordu beklenmedik bir şekilde Hıms'a yaklaşıncı Halid, tehlikenin büyüklüğünü idrak ederek derhal Hıms ve Şam'ı boşalttı. Ür-

(8) C. H. Becker, "The Expansion of the Saracens", Cambridge Medieval History, Cambridge, 1957, c. II, s. 340

(9) Aynı eser, s. 341

dün'ün doğusuna açılan ehemmiyetli bir yol kavşağı üzerindeki derin Yermuk vadisinde toplanan 25000 kişilik İslâm kuvvetleri buradaki savaşta kesin bir zafer kazandılar. Theodoros maktul düştü ve bu savaşla Suriye'nin mukadderatı tayin olundu. Antakya, Halep ve diğer kuzey şehirlerini kısa zamanda fetheden müslümanlara Filistin sahilindeki Caesarea ve Kudüs şehirleri bir müddet daha direndiler. Kudüs 638'de teslim oldu. Caesarea denizden yardım alabilen bir şehirdi ve ancak 640 yılında fethedilebildi. Suriye ahalisinin ekseriyeti Monofizit mezhebinde idi ve bu husus Suriye'nin pek fazla direnişle karşılaşılma- dan kolayca feth edilmesine sebep oldu (10).

Heraklios, İran'a karşı yapılan bütün seferlere bizzat kumanda ettiği halde, Araplar'a karşı mücadelede bizzat önemli bir rol almadı. İlk önce operasyonları Antakya'dan idare etmeye gayret etti, fakat Yermuk muharebesinden sonra kaybedilenler için üzülmekten vazgeçti ve tamamen geri çekildi. İran'a karşı yaptığı mücadele tamamen boşa sarfedilmiş gibi görünüyordu çünkü onun buradaki zaferleri sadece yolu Arap fetihleri için hazırlamaya yaramıştı. Onun Sasaniler'den inanılmaz derecede ağır savaşlardan sonra geri aldığı topraklar üzerinde Arap istilası karşı durulamaz bir sel gibi yayıldı (11).

Saltanatının son zamanlarında Heraklios ikinci karısından olma oğlu Heraklonas'ı, büyük oğlu Konstantinos ile eşit haklara sahip imparator ve karısının da İmparatoriçe kabul edilmesini emretmişti. Heraklios, 641 Şubat'ında ölünce, idarî mekanizma, Konstantinos'u destekleyenler ve Heraklonas'la annesini destekleyenler olmak üzere ikiye ayrıldı. Konstantinos 641 Mayıs'ında vefat edince Heraklonas tek başına imparator oldu. Müslümanlar 639'da Amr b. el-As komutasında Mısır fütûhâtına başlamışlardı. Heraklonas devrinde, Mısır'da müslümanlara karşı daha fazla direnmenin mümkün olmadığı bir safhaya gelindiğinden, İskenderiye patriğine sulh müzakerelerine başlaması emrolundu. Fakat anlaşma müzakereleri 641 Kasım'-

(10) C. H. Becker, "The Expansion of the Saracens", s. 343-345

(11) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 99

ında Heraklonas'ın düşüşüne kadar uzadı (12).

Bir askerî ihtilalin sonunda Heraklonas, ağabeyi Konstantinos'un oğlunu müşterek imparator olarak tanımak zorunda kaldı. Fakat bu taviz 641'de tahttan indirilmesini önleyemedi. Senato'nun emriyle tahttan indirildi ve burnu kesildi. Bizans toprağında burun keserek kötürüm etme adeti ilk defa o zaman vukua geldi: Bu, mahkûmun daha fazla iş yapabilme kabiliyetine malik olmadığının bir işareti sayılıyordu (13).

Yeni imparator Konstans'ın saltanatının ilk devrinde, müslümanlar daha fazla ilerlemeye devam ettiler. İskenderiye patriğinin müslümanlarla yaptığı anlaşma mucibince, Bizans askerleri 12 Eylül 642'de İskenderiye'yi terk ve memleketi tahliye ederek donanmayla Rodos'a hareket ettiler. Muzaffer Arap kumandanı Amr b. el-As, Büyük İskender'in şehrine 29 Eylül'de girdi ve buradan Arap idaresini Kuzey Afrika sahilleri boyunca genişletmeye başladı, Pentapolis'i zaptetti ve 643'de Trablusgarb şehrini aldı. 644'de Hz. Ömer'in vefatından sonra, yeni halife Osman, Amr'ı geri çağırdı ve bu Bizanslılar'a bir karşı taarruz yapmaları için cesaret verdi. Bizans, Manuel kumandasında kuvvetli bir donanmayı Mısır'a gönderdi. Manuel, Arap garnizonunun şaşkınlığından istifade ederek, İskenderiye'yi geri almaya muvaffak oldu ise de bu başarısı uzun sürmedi. Amr, acele Mısır'a gönderildi ve Manuel'in kuvvetlerini mağlub ettikten sonra 646 yazında tekrar İskenderiye'ye girdi. Manuel İstanbul'a kaçmaya mecbur oldu, zira Monofizit Patrik tarafından liderliği yapılan Kiptî İskenderiye halkı, kendi arzularıyla Araplar'a teslim oldu ve teslimiyetleri resmen tasdik olundu ki bu onların Arap idaresini Bizans'a tercih ettiklerini bir defa daha isbat ediyordu. İskenderiye'nin ikinci düşüşünden sonra Mısır daimî olarak Müslüman idaresinde kaldı ve Bizans İmparatorluğu ekonomik bakımdan en değerli eyâletini kaybetti (14).

(12) Ayni eser, s. 100-101

(13) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 102

(14) Ayni eser, s.103, Byzantine State, s. 103

c) Anadolu Akınlarının Başlaması:

Yezid b. Ebu Sufyan, bir kısım Ürdün sahil şehirlerini fethetme çalıştığı sırada, Yezid'in öncü kollarının başında kardeşi Muaviye bulunuyordu. Yezid, Ürdün ve Filistin valisi iken Caesarea şehrini muhasara etmiş, fakat bu muhasara esnasında veba hastalığına tutularak Dimaşk'a dönmüştü. Caesarea, Muaviye tarafından fetholundu (640) ve fetih Yezid'e bildirildi. Yezid de bunu bir mektupla Hz. Ömer'e bildirdi. Yezid bu hastalıktan dolayı vefat edince, Halife Ömer, onun idaresindeki bölgelerin valiliğini Muaviye'ye tevcih etti (15).

Araplar bu suretle Suriye'ye hakim olduktan sonra Anadolu'ya ilk akınların yapılmaya başladığını görüyoruz. Tabii olarak bunlar keşif mahiyetinde sayılmalıdır. Araplar'ın Anadolu'yu istila teşebbüslerinin hikâyesi son derece monotondur. Bizans, Arap ve Suryani kronikleri, umumiyetle yaz aylarında, herhangi bir şefin komutasındaki küçük veya büyük bir grubun, bir sefer yaptığını söylemekle iktifa ederler. Bunlardan çıkarılabilen malumata göre sadece her sene tekrarlanan periyodik seferler mevzubahistir. İstilacılar yağma etmekle ve esir almakla iktifa etmektedirler. Tabii bu esirlerin satışlarından herhalde büyük maddî istifadeleri vardı (16). Ancak tarihçinin nazarı dikkate alması gereken bir diğer husus da Arap fütuhatının umumî karakteridir. Başından beri Araplar, belki sadece bir yağma ile de iktifa edebilecekleri seferler düzenliyor, ancak düşmanın zayıf ve zeminin müsait olduğu bölgeleri istila edip elde tutmaya çalışmaktan da geri durmuyorlardı. Araplar'ın gayretleri umumiyetle feth edilmiş bölgeleri kesin olarak elde tutabilmek ve hiç direnemeyecek duruma düşen kısımlarda ise tamamen yerleşme emeline müteveccih idi. Nitekim Araplar'ın Armenia'da yerleşmiş olmaları vakıası da bunu göstermektedir.

Belazuri'ye göre, Anadolu'ya ilk akın Meysere b. Mesruk

(15) Belazuri, Fütuh'ül-Büldan, neşr: R. M? Rıdvan, Kahire, 1932 s. 146-148

(16) Helene Ahrweiler", L'Asia Mineure et les Invasions Arabes", s. 7

kumandasında yapıldı ve Araplar çok miktarda ganimet ve esir alarak döndüler (17). Yine Belazuri'deki bir başka rivayete göre ise, Anadolu'ya ilk akın, 21 (641-642) yılında Umayr b. Şad tarafından ve Gassani Emiri Cebele b. Eyhem'i geri çevirmek amacıyla yapılmıştır (18). Bu Cebele b. Eyhem'le ilgili diğer bir rivayet de, 49 yılındaki, Yezid'in İstanbul muhasarası sırasında karşımıza çıkmaktadır (19). Bu zat Yermuk'ta müslümanlara karşı Bizans saflarında çarpışır. (O devirde bu Hristiyan Arap emirleri Bizans'a tabi idiler ve bir nevi sınır muhafazası vazifesi görüyorlardı.) Yermuk'ta müslümanlar galip gelince, kendisi de bir Arap olmak hasebiyle onlara ilühak eder. Ancak Hristiyan kalmak istediği halde, müslümanlar gibi sadece "sadaka" (zekât) vermek ister ve "cizye" vermek istemez. Halife Ömer'le görüşür ve anlaşamadıkları için adamlarıyla birlikte çekilip Anadolu'ya gitmek iznini alır. Bilahare halife, Cebele'nin teklif ettiği şartları kabul etmediği için pişman olarak, Umayr b. Şad'ı, onu ikna edip geri getirmek üzere Anadolu'ya gönderir.

İbn'ül-Esir'e göre, 22 (642-643) yılında Muaviye, bizzat kumanda ettiği, bir Anadolu seferi yapar (20). Buna mukabil Bizanslılar, 642'de bir karşı taarruz düzenlediler. Bizans kuvvetleri üç koldan harekete geçmişlerdi. Valentinus idaresindeki ordunun yenilmesine rağmen, Theodoros ve Prokopios kumandasındaki diğer Bizans kuvvetleri ilerlemeye devam ettiler ve bir Ermeni ordusu, önce Diyarbakır'ı işgal ettikten sonra, hemen hemen Urfa'ya kadar ilerledi. Ama bunlar da mağlub oldular.

(17) Belazuri, *Fütuh'ül-Büldan*, s. 168

(18) Aynı eser, s. 169

(19) Bu rivayete göre 49'da, Yezid ve Cebele'nin kuvvetleri arasında, İstanbul surları önünde birtakım muharebeler cereyan etmiştir. Bkz: M. Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Araplar'ın İstanbul Seferleri", Türkçe terc: İ. H. Danişmend, İstanbul Enstitüsü Mecmuası II, İstanbul, 1956, s. 219

(20) İbn'ül-Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, neşr: C. J. Tornberg, *Bugduni Batavorum*, 1870, s. 38

Arap kaynakları buna dair malumat vermiyor. 643'te Valentinus İstanbul'a dönünce, Araplar tekrar Anadolu'ya girdiler ve Umayr, Arabissus'u (Yarpuz) ele geçirdi (21). 644'te ise bizzat Muaviye bir Anadolu seferi yaptı ve Euchaita'yı (22) (Havza civarında) ele geçirdi (23).

644 yılında halife Ömer'e bir suikast yapıldı. Hz. Ömer'in vefat etmeden önce tayin ettiği şura Hz. Osman'ı halife seçti. Yeni halife bütün Suriye eyaletinin valiliğini Muaviye'ye tevcih etti. Suriye valisi olarak Muaviye Bizans'a karşı gazâları daha büyük bir ehemmiyetle ele aldı ve 25 (646) yılında bizzat kumanda ettiği bir orduyla Kayseri'yi 10 gün muhasara etti. Şehrin civarındaki bölgeleri tahrib ettikten sonra tekrar Kayseri'ye saldırarak şehri haraç vermeye mecbur etti ve oradan Amuriye (Amorion = Hamzahacıköy)'e kadar uzanan bir akın yaptı (24).

(21) Arabissus'un mevkii hakkında bkz: E. Honigmann, *Bizans Devletinin Doğu Sınırı*, İstanbul, 53, 60. Arabissus, Elbistan'ın biraz batısında ve Afşin kazası civarında Yarpuz mevkiindedir. Doğu Toros geçitlerinin (Maraş-Elbistan) kuzey ucundaki bu merhale Anadolu'ya yapılan seferlerin emniyeti bakımından çok ehemmiyetli idi. Arabissus hem bir askerî karargâh, hem de Toros'un doğu geçitlerini muhafaza eden Kleisourarchi (Kale muhafızı)'nın üssü idi.

(22) H. Ahrweiler'in ("L'Asie Minor.." s.4) makalesindeki sefer yolları haritasında, Euchaita bugünkü Havza civarında gösterilmiştir. W. M. Ramsay, Euchaita'nın, Ponto Kapadokia hududunda ve Armeniakoi temasında olduğu bildirildiğine göre, Kızılırmak'ın doğusunda ve Çorum civarında olması gerektiğini söylüyor. Bkz: W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 54, s. 355

(23) E. W. Brooks, "The Successors of Heraclius", *Cambridge Medieval History*, Cambridge 1957, c. II, s. 393

(24) İbn'ül-Esir, *el-Kâmil fi'l-Tarih*, c. III, s. 86. Amorion, Afyon'un biraz doğusunda Umriye civarındaki Hamzahacıköy'dedir. Bkz: W. M. Ramsay, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası*, s. 253-254

Belazuri'ye göre, Muaviye bu seferi sırasında Antakya ve Tarsus arasındaki kalelerin boş kalmış olduğunu görerek kendisi geri dönünceye kadar buralarda artçı garnizonlar bırakmıştı. İbn'ül-Esir'e göre ertesi yıl bu metruk kaleler tahrip edildi (25). Halbuki Belazuri'ye göre bu kaleler ancak 31 (651-652) yılında tahrip edilmiştir. Muaviye 26 yılında Anadolu seferine gönderdiği Yezid b. el-Hurr'a, bu metruk kalelerde artçı kuvvetler bırakmasını emretmişti ve o da böyle hareket etmiştir (26). Kalelerin daha sonraki bir tarihte tahribi haberi daha makul görünüyor, zira 653'den itibaren Muaviye bir İstanbul seferine hazırlanmaya başlamış ve o sırada birçok başka Anadolu kalesini de tahrip etmişti.

Muaviye, Suriye ve Irak muharebelerinde temayüz etmiş olan Habib b. Mesleme'yi Armenia'nın fethine memur etti. Habib, takriben 647'de Malatya, Adata (27) ve Sozopetra (28)'yı (Zibatra) işgal etti (29). İbn'ül-Esir'e göre 28'de (648-649) Habib b. Mesleme bir akın daha yaptı (30). Arap kaynakları Habib'in Malatya, Adata ve Zibatra'yı işgalinden bahsetmiyorlar. İbn'ül-Esir'in bahsettiği bu h. 28 seferi herhalde aynı sefer olacaktır.

Suriye valisi Muaviye'nin Bizans'a karşı gazaları büyük bir gayretle sürdürdüğü görülüyor. Bu Anadolu seferleri düşmanı öz yurdunda meşgul etmek suretiyle Suriye'yi sınır olmaktan da çıkarmış oluyordu. Muaviye'nin en büyük başarısı ise Arap imparatorluğuna bir donanma kazandırmak oldu. Denizden Bizans'la münasebeti olan Filistin sahil şehirlerini zap-

(25) İbn'ül-Esir, el-Kâmil fi'l-Tarih, c. III, s. 86

(26) Belazuri, Fütuh'ül-Büldan, s. 169

(27) Adata, Maraş'ın biraz kuzeyinde (Maraş-Elbistan geçidi) Arabissos'a giden geçidi muhafaza eden bir kale idi. W. M. Ramsay Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, s. 308

(28) Malatya civarında Zibatra (Viranşehir) E. Honigmann, Bizans devletinin doğu sınırı, s. 39-40

(29) E. W. Brooks, "The successors of Heraclius", s. 393

(30) İbn'ül-Esir, El-Kâmil fi'l tarih, c. III, s. 97

tetmek zor oluyordu. Caesarea ancak yedi yıllık bir muhasaradan sonra feth edilebilmişti. Muaviye bu sahil şehirlerini zaptettikten sonra, ev ve tarla vermek suretiyle buralara devamlı askeri birlikler yerleştirdi. Memleketi terkeden yerli halkın yerine dışardan gelen yabancı unsurlar yerleşmiş ve Muaviye bunu desteklemişti. Trablus'a birçok Yahudi yerleştirdi. Bu sahil şehirlerinde hususî bir iskân politikası uyguladı. Fakat bunun pek faydası olmuyordu. Deniz hakimiyeti Bizans'ta oldukça bu şehirlerin emniyeti sağlanamıyordu. Muaviye bu gerçeği gördü ve Bizans'a karşı denizden de karşı koymaya karar verdi (31).

Akdeniz politikası sahasına sokulmak Araplar'ın bir deniz gücü teşkil etmelerini gerektiriyordu. Bu bir çöl ırkı için tamamen yeni bir problemdi. Halifeler bu projeye karşı çıkıyorlardı. Hz. Ömer bu projeden endişe ediyordu; sonunda Hz. Osman bu projeyi kabul etti. Gemi ve tayfalar İskenderiye'den temin edildi. Söylenenlere bakılacak olursa Mısır valisi daha sonraları Filistin kıyılarında donanmanın konaklayacağı limanlar yaptırttı (32).

Muaviye ilk deniz seferini Kıbrıs'a yaptı. Belazuri'ye göre, Muaviye, daha halife Ömer zamanında bir Kıbrıs seferi yapmak istemişse de halife buna müsaade etmemişti. Kıbrıs adası Bizans'ın önemli ve tehlikeli bir deniz üssü idi, Muaviye 28 (649) yılında sefere çıkmıştı. Taberî'ye göre Muaviye, İbn-i Ebi Serh idaresindeki Mısır filosuyla ve Akka limanından hareket etmiştir. Belazuri'ye göre, Kıbrıs valisi bu tarihten itibaren yılda 7200 dinar Araplar'a ve 7200 dinar da Bizanslılar'a ödeyecekti. Yine Belazuri'ye göre 33 (653-654) yılında Muaviye, Rumlar'a yardımcı olmaları sebebiyle Kıbrıs'ı bu defa zorla fethetmiştir. Bu bilgiler Theophanes'te yoktur; Theophanes'e göre ancak 38 yıl sonra, 6178 hilkat yılındaki barışta Kıbrıs vergisinin eşit biçimde paylaşılacağı hükme bağlanmıştır (33).

(31) J. Wellhausen, "Die Kampfe..", s. 418

(32) Aynı eser, s. 418

(33) Aynı eser, s. 419

Bizans kaynaklarına göre Muaviye, Kıbrıs'taki Konstantia'yı yağma etmiş, ancak mabeyinci Kakorizos kumandasında bir Bizans donanmasının yaklaşması üzerine geri çekilmiştir (34). Yine Theophanes'e göre Muaviye, Kıbrıs seferinden dönüştü "Aradus"u almak istedi ise de bunu başaramadı ve ancak ertesi yıl Aradus'u fethedebildi (650) (35).

Aradus, Filistin sahil şehirlerinden birisi olup (bugünkü Ruad kasabası) aslında sahile bitişik bir ada şeklinde ve müdafaaya elverişli bir limandır. Taberî'de 54 (673-674) yılında, Rodos'un fethinden sonra, fethedildiği bildirilen Ervad Adası bu Aradus'tur. M. Canard, böyle bir adanın mevcut olmadığı ve bunun, Rodos fethinin alelade bir tekrarı veya Kyzicus (Kapıdağ yarımadası) fethi ile karıştırılmış olabileceği görüşünü ileri sürer (36). Eğer Ervad adası bu Aradus ise, 650'de fethedilmiş olan bu limanın Hz. Osman'ın ölümüyle çıkan iç savaş sırasında tekrar Bizans hakimiyetine geçtiğini ve 54 (673-674)'de yeniden fethedildiğini farzetmek gerekecektir. Her halükârda bu "Ervad Adası" meselesi şüpheli bir durumda kalmaktadır.

642-651 tarihleri arasında, Armenia'daki muhtelif mücadeleler, 651 yılında iki yıllık bir barış anlaşması ile inkıtaa uğradı. 651 yılında Busr ve Sufyan idaresindeki Araplar iki koldan Anadolu seferleri yaptılar. Konstans, 651'de Muaviye'ye ismi Prokopios olan bir elçi göndererek barış taleb etti ve iki yıllık bir barış anlaşması yapıldı. İmparator vergi ödedikten başka Heraklios'un yeğeni Gregorios'u da rehin bırakmıştı (37).

Konstans bu sözde barış anlaşmasından istifade ile 652'de bir Armenia seferi yaptı ve Dvin'de kışlayarak Bizans'ın burada-

ki hakimiyetini kuvvetlendirmeye çalıştı. Fakat dinî baskılar ve itikâdî ayrılıklar eski rolünü oynamaya devam ediyordu ve imparatorun bu seferi sadece düşmanlıkların artmasına yaradı. Konstans'ın İstanbul'a dönüşünden sonra savaş, eskisinden de geniş bir sahada ve daha şiddetli olarak yeniden başladı. Konstans II. İstanbul'a dönünce, Ermeni patriği Theodoros Rştuni, tehlikeli bir istiladan kurtarmak için, memleketi sulhen Araplar'a teslim etti (38). Konstans'ın bıraktığı Bizans garnizonları Araplar'ın yardımıyla Armenia'dan kovuldu. Buna karşılık Muaviye Theodoros'u bu bölgenin ve Gürcistan ve Arran'ın (Albania) prensi olarak tanıdı (39).

Belazuri'ye göre 31 (651-652) yılında Muaviye, Massisa (Misis) tarafından Anadolu'ya girerek Derevliyye'ye (Doryleum-Eskişehir) kadar ilerledi. Seferden geri dönerken Antakya'ya kadar rastladığı bütün kaleleri yıktırdı (40).

Bunun Muaviye'nin 653 yılındaki Eskişehir seferiyle karıştırıldığı açıkça bellidir. Bu tarihte bizzat Muaviye Malatya'dan hareketle Kapadokia'ya girdi. Ankara'yı fethetti ve Eskişehir'e kadar rastladığı bütün kaleleri tahrip ederek ilerledi (41). Bu arada İskenderiye ve Trablus'ta İstanbul seferi için süratle gemiler inşa ediliyordu (42). İbn'ül-Esir'e göre Muaviye bu tarihte İstanbul surlarına kadar ilerlemişti ve hatta karısı Atike, kızı Karaza ve kızkardeşi de bu sefere katılmışlardı (43). Muaviye'nin bu İstanbul seferi hakkında malumat veren ikinci bir kaynak da Ermeni tarihçisi Sebeos'tur.

Sebeos'a göre Konstans'ın 13. saltanat yılında (653-654) müslümanlar bir İstanbul seferi yapmışlardır. Sebeos İskenderiye'de harp gemileri inşa edildiğini, bütün sahil şehirlerinden

- (34) E. W. Brooks, "The successors of Heraclius", s. 393
- (35) J. Wellhausen, "Die Kampfe..", s. 419
- (36) M. Canard, "Araplar'ın İstanbul Seferleri", s. 223. P. Hitti'ye göre ise (Syria, London, 1959, s. 189), Ervad adası Tartus limanına bitişik bir adacıktır ve Haçlı seferleri sırasında bu ada Baybars'a 11 yıl direnmişti.
- (37) E. W. Brooks, "The successors..", s. 393

- (38) E. W. Brooks, "The Successors of Heraklios", s. 393
- (39) M. Streck, "Ermeniyeye", I. A. c. 4, s. 318
- (40) Belazuri, Fütuh'ül-Buldan, s. 169
- (41) E. W. Brooks, "The successors", s. 393
- (42) Ayni eser, s. 393
- (43) E. Brooks, "The Arabs in Asia Minor", Journal of Hellenic Studies, XVIII, s. 184

bu gemilere harb malzeme ve aletleri yüklendiğini ve 1000'er kişilik 300 büyük gemi ile 100'er kişilik 5000 küçük gemiden mürekkep filonun Kadıköy'e gittiğini, Muaviye'nin de karadan gelerek Kadıköy'e girdiğini söylüyor ve daha birçok tafsilat veriyor (44). Başka kaynaklarda buna dair malumat verilmiyor. Fakat bu haber Zât-üs-Savâri denilen deniz harbiyle ilgili bir karışıklık eseri olsa gerektir. Ancak Zât-üs-Savâri savaşı da 655'de olmuştur.

Muaviye'nin, Eskişehir'e kadar uzanan 653 seferinden sonra donanma inşasına bilhassa hız verdiğini görmüştük. Bizans'ın en mühim deniz üslerini ele geçirmeden denizdeki hakimiyeti temin etmek tabiatıyla imkânsızdı. Ebu'l-Aver kumandasında bir donanma, 654'te Kıbrıs'ı işgal ettikten sonra Kos, Girit ve Rodos adalarını yağma etti (45). Rodos'taki meşhur güneş tanrısı heykeli bir Yahudi tüccara satıldı. Bu heykel, m.ö. 225 yılındaki bir zelzeleden devrilmiş olmasına rağmen halâ dünyanın yedi harikasından biri sayılıyordu. Bu heykelden 900 deve ile taşınan bir metal kütlesi elde edilmişti. Daha o zamandan Muaviye'nin gayesinin İstanbul olduğunda şüphe yoktu (46). Theophanes'e göre Trablus'ta gemi inşası faaliyetleri devam ederken, tersanede çalışan Bizanslı iki kardeş, esirleri kurtarmışlar ve onların yardımıyla başlarındaki idareciyi öldürüp gemileri de yakarak deniz yoluyla kaçıp Bizans arazisine gitmişlerdi. Muaviye, 33 (653-654) yılında, Malatya yakınlarındaki el-Mara üzerine bir sefer yapıyordu. Donanma inşası faaliyetlerine devam olundu. 655 baharında, (47) Ebu'l

(44) Sebeos, Histoire d'Heraclius, Fransızcaya terc: F. Macler, Paris 1904, s. 140

(45) E. W. Brooks, "The successors of Heraclius", s. 393

(46) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 104

(47) Zât-üs-Savâri savaşının tarihi hakkında, J. Wellhausen'in ("Die Kampfe" s. 420), tesbiti şöyledir: "Tarih olarak Theophanes 6146'yı vermektedir. Bu da selevkî 966 ve hicrî 34 tarihine tekabül etmektedir. Bu sonuncusu miladî 655 yılının 10 Haziran'ında sona ermektedir. Ebu Mâşer bu Zât-üs-Savâri deniz savaşının tari-

aver kumandasındaki donanma gemicilikte kullanılan servilerin tedarik edildiği, Likya sahilindeki Phoenix'e (Finike) gitti ve burada Abdullah b. Ebi Serh kumandasındaki Mısır donanması da ona katıldı (48).

Bizans, müslümanların bu yeni donanma siyasetine karşılık olarak, donanma gücünü artırmaya mecbur olmuştu. Bizans imparatoru bu kadar açık bir tehlike karşısında kayıtsız kalamazdı. Theophanes'in bildirdiğine göre Araplar'ın niyeti İstanbul'a hücum etmekti ve aynı tarihte Muaviye de karadan harekete geçerek Kayseri'ye kadar ilerlemişti. Bunun üzerine İmparator Konstans, kardeşi Theodosios'la birlikte ve bizzat kumanda ettiği bir donanma ile Finike sahillerinde müslüman donanmasıyla karşılaştı (49).

«Savaşa Zât-üs-Savâri adının verilmesi, Theophanes ve Nicephoros'a göre, Phoenix (Finike) bölgesinde servi bulunmasından ve Araplar'ın buradan gemi inşası için kereste tedarik etmelerinden ileri gelmektedir. Zât-üs-Savâri, direklerin yetiştiği yer manasına gelse gerektir. Vakıdî'ye göre ise, bu isim, "savaşta gemilerin direklerinin birbirine bağlanmış olabileceği" görüşüyle açıklanabilir» (50).

Savaşın önce her iki taraf da endişeli idiler. Her iki taraf da geceyi dualar ederek geçirdiler; muharebe çok şiddetli oldu. İmparator Konstans, kıyafet değiştirerek ve onun yerini alan bir

hini h. 34 yılı olarak vermektedir, ancak Vakıdî bu hadisenin h. 31 tarihinde olduğunu yazmaktadır. Yine Vakıdî, Muhammed b. Huzayfe ve Muhammed b. Ebubekr'in gemileriyle birlikte denize açılarak Arap filosundan ayrıldıklarını, buna sebep olarak da gerçek kutsal savaşın başka düşmanlara (Osman) karşı yapılması gerektiğini söylediklerini yazmaktadır. Böylece Halife Osman'a isyan ettiler. İsyân h. 35 tarihinde patlak verdiği için, olay 31 tarihine ait olmayıp, 34 tarihine aittir."

(48) E. W. Brooks, "The successors of Heraclius", s. 394

(49) Aynı eser, s. 394

(50) J. Wellhausen, "Die Kampfe". s. 420

Bizanslı'nın fedakârlığı sayesinde, kaçmak zorunda kaldı (51). Bizans donanmasını mahveden müslümanlar, artık denizdeki Bizans üstünlüğünü kırmışlardı.

Fakat Hz. Osman'ın son zamanlarında artan huzursuzluklar, nihayet isyana dönüşmüş ve halifenin katli ile neticelenmişti. Bu yüzden Muaviye, Zât-üs-Savâri savaşı sonunda elde edilen deniz üstünlüğünü kullanmaya fırsat bulamadı. Muaviye, artık İstanbul üzerine yürüyecek durumda değildi ve Bizans'a karşı yapılan gazâlardan vazgeçmek zorunda kaldı; Medine'de halife seçilen Hz. Ali'ye karşı harekete geçerek Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını talep etmekle başladığı mahirane siyasî manevralarla, Hilafet makamına geçmek için çalışıyordu. İç savaş Muaviye'nin elini kolunu bağlamıştı ve Hz. Ali'ye karşı yaptığı mücadelenin şiddetlendiği bir zamanda, Bizans'a vergi ödeyerek sulhu satın almak zorunda kaldı. Tarih olarak Theophanes, 6150 (659) yılını vermektedir. Muaviye günde Belazuri'ye göre haftada- 1000 dinar ödemek zorundaydı (52).

d) Muaviye Devri:

Muaviye idaresinde cemaat, yani Muhammed'in ümmetinin onun bayrağı altında birleşmesi, 41 yılının ilk yarısında, 661 yazında vukubuldu (53). O, Bizans'a karşı gerek kara, gerekse deniz savaşlarını ısrarla ve fasilasız olarak idame ettirdi. Gayesi Bizans payitahtını fethederek, kesin neticeyi almaktı. Buna mukabil, artık kendisine itaat etmiş bulunan Irak'taki otoritesinin kuvvetlendirilmesi vazifesini Kûfe ve Basra'daki valilerine bırakmıştı (54).

O sıralarda Konstans, ikametgahını batıya taşıyarak İstan-

- (51) Bu savaşın tafsilatı hakkında fazla malumat için bkz: M. Canard, "Araplar'ın İstanbul Seferleri", s. 215 vd.
- (52) J. Wellhausen, "Die Kampfe". s. 421
- (53) J. Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, terc: F. Işıltan, Ankara, 1963, s.53
- (54) Aynı eser, s. 54

bul'u terk etmek kararına varmıştı. Zira takib ettiği kilise siyasetiyle Ortodoks kilisesinin desteğini kaybetmiş ve bu yetmiyormuş gibi, 660'da kardeşi Theodosios'u önce papaz olmaya, yani müşterek imparatorluktan çekilmeye zorlamış, bilahare de öldürmüştü. Böylece halk ondan nefret etmeye ve ona ikinci Kabil demeye başladı. Bu şartlar altında İstanbul'da ikametden hoşlanmayan imparator, İtalya'ya giderek Lombard'larla mücadeleye başladı. Fakat onları İtalya'dan sürüp çıkarmaya muvaffak olamadı. 663 temmuzunda Roma'da bir müddet kaldıktan sonra Napoli'ye, oradan da Sicilya'ya geçti. Bu sırada Sicilya mütemadiyen Arap taarruzlarına maruz kalıyordu. Konstans, Sirakuza'yı kendisine payitaht yaptı (55).

Böylece Muaviye, valilik devrinde başlattığı ancak iç savaş sebebiyle yarım bırakmak zorunda kaldığı, Bizans'la mücadeleye yeniden başladı. Yakubî'ye göre 41 (661-662) yılında Habib b. Mesleme bir Anadolu seferi yapmıştır (56). Fakat diğer kaynaklar bu seferden bahsetmiyorlar. Taberî'ye göre, ilk sefer 42 (662-663)'de Alanlar ve Bizanslılar'a karşı yapılmıştır (57). Theophanes, Araplar'ın Anadolu seferlerinden ilk defa 6154 hilkat yılı vukuatında bahsetmektedir. Bu yıl, Selevkî 974, hicrî 43 yazına (663) isabet eder (58). Yakubî (59) ve Elias'a (60) göre, Busr b. Ebi Ertat 43 seferinde Arap ordusunun kumandanı idi. Taberî bu habere, Vakıdî rivayetine göre Busr'un İstanbul'a kadar ilerlediğini fakat diğer otoritelerin bunu kabul etmediklerini ilave ediyor (61). Menbiç'li Agapius da Va-

- (55) Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 109
- (56) Yakubî, Tarih, neşr: M. Th. Houtsma, Leiden, 1883, c. II, s. 239
- (57) Taberî, Tarih el-Rusul ve'l-Muluk, neşr: M. J. De Goeje, Leiden, 1879-1898, c. VII, s. 16
- (58) J. Wellhausen, "Die Kampfe". s. 421
- (59) Yakubî, II, s. 239
- (60) Elias Nisibenus, Fragmente syrischer und arabischer Historiker, neşr: F. Baethgen, Leipzig 1884, s. 25
- (61) Taberî, c. VII, s. 27

kıdı gibi, Busr'un İstanbul'a kadar gittiğini yazıyor (62).

664'te Abdurrahman b. Halid b. Velid Kolonia'ya (Aksaray) kadar ilerledi ve orada kışladı (63). Konstans kendisiyle birlikte Anatolicon Thema'sı askerlerinin mühim bir kısmını Batıya götürmüş olduğu için, Abdurrahman bu kadar rahatlıkla ilerleyebilmişti (64). Abdurrahman, Kolonia'da kışladı ve Karalis gölündeki (Beyşehir gölü) Uzun Ada'ya başarısız hücumlar yaptıktan sonra, 665'te Anatolicon Thema'sının Karargâhı olan Amorion'u muhasara etmesi için kuvvetlerinin bir kısmını orada bırakarak, Pergamum (Bergama) ve Smyrna'ya (İzmir) başarısızca hücum ettikten sonra, Pessinus'u (65) aldı.

Aynı zamanda Busr b. Ebi Ertat da bir deniz seferi yapmıştı. Herhalde denizden Abdurrahman'ın İzmir'e taarruzunu desteklemiş olsa gerektir (66). Abdurrahman'ın bu akını sırasında, Anadolu'da iskan edilmiş olan bazı Slavlar (67) da ona iştirak ettiler; Abdurrahman böylece yine Bizans toprağında kışladı ve bilahare Emesa'ya (Hims) döndü ki, kısa bir müddet sonra da ri-vayete göre zehirlenerek öldürülmüştür (68).

- (62) Menbiçli Agapius, Kitab-ül-Unvan, Histoire Universelle, nşr: A. A. Vasiliev, Patrologia Orientale V, VII, VIII, Paris 1909, s. 488
- (63) Kolonia Archelais'in mevkii hk. bkz: W. M. Ramsay, Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası, s. 313
- (64) E. W. Brooks, "The successors.." s. 396
- (65) Sivrihisar'ın 12 mil güneyindeki Balahisar'dır. Bkz: W. M. Ramsay, Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası, s. 245
- (66) Taberî, c. VII, s. 67
- (67) Muaviye iç savaşıyla meşgul olduğu sırada 658'de, Konstans bir Balkan seferi yapmıştı. Bu seferden dönerken birçok Slav kabilelerini de beraberinde getirerek Anadolu'ya iskan etti. Bu tarihten sonra Anadolu'da Slavlar görülmeye başlamıştır. 665'te askerden kaçarak Abdurrahman idaresindeki Araplar'a iltihak eden bu Slavlar 5000 kişi idiler. Bkz: Ostrogorsky, s. 105
- (68) E. W. Brooks, "The successors.." s. 396. Aslında bu seferin kronolojisi biraz karışık görünüyor. Taberî'ye göre, (c.VII, s.67,86)

Yakubî'ye göre, 46 (666-667) yılında, Malik b. Hübeyre Anadolu'ya bir akın yaptı ve kışı da orada geçirdi (69). 667'de Busr b. Ebi Ertat, Malatya'nın batısındaki Hexapolis bölgesini tahrip etti (70). Bu malumat Arap kaynaklarında yoktur. Taberî'ye göre 47 (667-668) yılında Malik b. Hübeyre bir Anadolu seferi daha yapar ve kış mevsimini de Anadolu'da geçirir (71). Yakubî (72) ve Elias (73) da aynı malumatı tekrar ediyorlar. Taberî'ye göre, ayrıca Abdurrahman b. el-Kaynî de Yalvaç'da kışlamıştır.

İstanbul'un ilk muhasarası 49 yılında vukubulmuştur. Fakat Bizans kaynaklarından öğrendiğimize göre, bu ilk Kostanti-niye seferi -Vakıdinin itibar görmeyen 43 (663-664) seferi ve Sebeos'un yine aynı şekilde inandırıcı gözükmeyen 653 seferi sayılmazsa- Saborius'un isyanı sebebiyle başlayan 48 (668) seferinin devamı olarak telakki edilmesi gerekmektedir. Konstans bir isyan neticesinde Siraküza'da 15 Temmuz 668'de katledilmişti. (74) Armeniakoi Thema'sının kumandanı Saborius da,

sefer " (664-665)'de yapılmış olup, Anadolu'da kışlama 45'de, Hims'a geri dönüş ise 46'da vukubulmuştur. Fakat Yakubî'ye bakılırsa 45'de, Abdurrahman Psidia'daki Antakya'ya (Yalvaç) kadar bir akın yapmış ve kışı da orada geçirmiştir. Wellhausen'a göre (Die Kampfe. s. 422): "Abdurrahman'ın bu suretle iki sefer yapmış olması ihtimalinden bahsetmek güçtür; şayet o, h. 45 kışını Anadolu'da geçirmişse, o halde Anadolu seferini 44'de değil de 45 yazında yapmıştır. Çünkü 45 yılı ilkbaharda başlamaktadır. Şu halde Theophanes'in verdiği tarihler doğrudur: 45 yazı A.M. 6156'ya, Selevkî 976'ya tekabül etmektedir. Theophanes'e göre de seferin devam ettiği kış A.M. 6157'ye denk gelmektedir. Geri dönüş 46 (666)'da olmuştur."

- (69) Yakubî, c. II, s. 240
- (70) E. W. Brooks, "The successors.." s. 396
- (71) Taberî, c. VII, s. 84
- (72) Yakubî, c. II, s. 240
- (73) Baethgen, Fragmente.. , s. 26
- (74) Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 110

Konstans II. idaresine karşı 668'de isyan etmiş bulunuyordu. Wellhausen'a göre "Konstans'ın hüküm sürdüğü son yazda (668)'de Fedale sefere çıkmıştır" (75).

Saborius, Muaviye'ye Sergios adında birini elçi olarak gönderdi. O sırada babası Konstans'a vakâleten İstanbul'da hüküm süren Konstantinos da mabeyincisi Andreas'ı birtakım hediyelerle birlikte Muaviye'ye göndererek, âsiye yardım etmemesini istedi. Theophanes bu elçilerin Muaviye ile müzakerelerine dair bazı tuhaf tafsilat vermektedir. Muaviye evvela Sergios'la görüşür. Fakat Andreas'ı huzuruna kabul edince Sergios eski itiyadına kapılarak ayağa kalkar. Muaviye, Sergios'un bu hareket tarzını tenkid eder ve Sergios da ertesı günü tavrını değiştirir. Bu yüzden Andreas ile münakaşa ederler ve Sergios, Andreas'a "hadım olduğu için bir kadından farksız ve saygıya değmez bir adam" olduğunu söyleyerek ona hakaret eder. Andreas da onu hayalarını sökmekle tehdit eder. Muaviye her iki taraftan da vergi talep eder ve en çok vergi verene yardım edeceğini, her iki tarafın da düşmanları olduğunu söyler. Andreas, Arabissos geçidinden geçerek Hexapolis yoluyla (Malatya'nın batısında bir bölge) geri döner. Dönüşü esnasında imparatorun adamlarına bu yoldan geçecek olursa Sergios'un tevkif edilmesi emrini verir. Sergios yolda pusuya düşürülür ve Andreas'a götürülür; böylece Muaviye'nin Saborius'a yardım vaadini de ulaştırılmaz ve Andreas tarafından işkence edilerek öldürülür. Saborius bu arada Hadrianopolis (76)'e kadar ilerler. Muaviye, Fadale b. Ubeydullah ile yardım birlikleri gönderdi. Konstantinos da Saborius'un isyanını bastırmak üzere Nicephoros kumandasında bir ordu göndermişti. Fakat Saborius, Hadrianopolis'te atının sakatlanması sebebiyle düşüp öldü ve böylece adamları tekrar Bizans idaresine geçtiler. Bu arada Fadale ancak

(75) J. Wellhausen, "Die Kampfe.", s. 422

(76) W. M. Ramsay'a göre (bkz: Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası, s. 151-154) Hexapolis bölgesi Bolvadin ve Ilgın arasındaki göller bölgesidir ve Hadrianopolis de Akşehir-İlgın arasındadır. Safranbolu'nun eski adı da yine Hadrianopolis idi.

Arap kaynakları buna dair malumat vermiyor. 643'te Valentinus İstanbul'a dönünce, Araplar tekrar Anadolu'ya girdiler ve Umayr, Arabissus'u (Yarpuz) ele geçirdi (21). 644'te ise bizzat Muaviye bir Anadolu seferi yaptı ve Euchaita'yı (22) (Havza civarında) ele geçirdi (23).

644 yılında halife Ömer'e bir suikast yapıldı. Hz. Ömer'in vefat etmeden önce tayin ettiği şura Hz. Osman'ı halife seçti. Yeni halife bütün Suriye eyaletinin valiliğini Muaviye'ye tevcih etti. Suriye valisi olarak Muaviye Bizans'a karşı gazâları daha büyük bir ehemmiyetle ele aldı ve 25 (646) yılında bizzat kumanda ettiği bir orduyla Kayseri'yi 10 gün muhasara etti. Şehrin civarındaki bölgeleri tahrib ettikten sonra tekrar Kayseri'ye saldırarak şehri haraç vermeye mecbur etti ve oradan Amuriye (Amorion = Hamzahacıköy)'e kadar uzanan bir akın yaptı (24).

(21) Arabissus'un mevki hakkında bkz: E. Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, İstanbul, 53, 60. Arabissus, Elbistan'ın biraz batısında ve Afşin kazası civarında Yarpuz mevkiindedir. Doğu Toros geçitlerinin (Maraş-Elbistan) kuzey ucundaki bu merhale Anadolu'ya yapılan seferlerin emniyeti bakımından çok ehemmiyetli idi. Arabissus hem bir askerî karargâh, hem de Toros'un doğu geçitlerini muhafaza eden Kleisourarchi (Kale muhafızı)'nın üssü idi.

(22) H. Ahrweiler'in ("L'Asie Minor.." s.4) makalesindeki sefer yolları haritasında, Euchaita bugünkü Havza civarında gösterilmiştir. W. M. Ramsay, Euchaita'nın, Ponto Kapadokia hududunda ve Armeniakoi themasında olduğu bildirildiğine göre, Kızılırmak'ın doğusunda ve Çorum civarında olması gerektiğini söylüyor. Bkz: W. M. Ramsay, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, s. 54, s. 355

(23) E. W. Brooks, "The Successors of Heraclius", Cambridge Medieval History, Cambridge 1957, c. II, s. 393

(24) İbn'ül-Esir, el-Kâmil fi'l-Tarih, c. III, s. 86. Amorion, Afyon'un biraz doğusunda Umraniye civarındaki Hamzahacıköy'dedir. Bkz: W. M. Ramsay, Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası, s. 253-254

siir Muaviye'nin kulağına gidince, diğerlerine isabet eden hastalıklara o da yakalansa bile, Yezid'i Fadale'nin yanına göndereceğine yemin eder (82).

Yine İbn'ül-Esir'e göre, Ebu Eyyub el-Ensari bu sefer esnasında Kostantiniyye yakınında vefat etti ve surlara yakın bir yerde defnedildi. Kostantiniyye ahalisi onun ruhaniyeti namına yağmur duası yaparlar. Peygamberin bütün savaşlarına iştirak etmişti ve Sıffin'de ve diğer seferlerinde Ali ile birlikte idi (83).

Theophanes ve Agapius'a nazaran Yezid, Fadale'nin kuvvetlerine Malatya'da iltihak etmiş ve beraberce Kadıköy'e kadar gitmişlerdir. Wellhausen, Theophanes'in bu hususta yanlışlığı ve Yezid'in (İbn'ül-Esir'de de görüldüğü gibi) Kadıköy'e varmasından önce orada bir Arap ordusu bulunduğu kanaatinde (84). Wellhausen bu seferi şöyle hülase ediyor: "Theophanes'in İstanbul muhasarası hakkında bilgi vermemesi acıdır; buna karşılık düşmanların seferden geri dönerken kısa bir zaman için Amorion'u aldıklarını yazmaktadır. Dikkati çeken bir husus da boğazı aşmak için mutlaka bir donanma gerekmesine rağmen, böyle bir Arap donanmasından bahsedilmeyişidir. Seferin Konstans II. ile Konstantinos Pogonatos arasındaki hükümet değişikliği arasında meydana gelmiş olması Theophanes ve İsidoris'e göre kesindir. Bu hükümet değişikliği 6160 hilkat yılının sonbaharında (Selevki 980) olmuştur. Bu hicri 49 öncesine tekabül eder. Konstans'ın hükümette bulunduğu son yazda (6159) Fadale sefere çıkmış, fakat ancak Konstans'ın ölümünden sonra Kadıköy'e varabilmiştir. Orada 6160 kışında konakladı ve büyük sıkıntılarla karşılaştı. Kıştan sonra 49 başlarında (669)'da Yezid Kadıköy'e gelerek ona katıldı ve İstanbul'a hücum için ilerlediler. Küçük Asya'dan Suriye'ye dönüştü aynı yılın yaz aylarına rastlamış olmalı. Bu seferin iki kış bir yaz devam ettiği anlaşılmaktadır (85). Yiyecek kıtlığı ve

(82) İbn'ül-Esir, c. III, s. 457

(83) Aynı eser, c. III, s. 458

(84) J. Wellhausen, "Die Kampfe.." s. 422

(85) Aynı eser, s. 423

hastalık sebebiyle geri dönmeye mecbur oldular, fakat dönüştü Anadolu'dan geçerken Amorion'u fethettiler. Burada 5000 kişilik bir garnizon bırakıldı (86). Fakat çok karlı bir kış gecesinde Andreas, Arap garnizonunu gafil avlayarak hepsini katletti. Ayrıca aynı yıl içinde bir Bizans donanması Suriye sahil şehirlerine bir karşı taarruz yapmıştı (87).

50 yılında Fadale b. Ubeyd deniz yolu ile tekrar Marmara'ya geldi ve Kyzicus'ta (Kapıdağ yarımadası) kışladı. Kış son derece sert geçti ve Araplar çok müşkilat çektiler. Aynı zamanda Busr b. Ebi Ertat ve Sufyan b. Avf'ta Anadolu'ya yapılan mutad akınları tekrarladılar. Ertesi yıl (51) aynı suretle akınlara devam edildi. Fadale b. Ubeyd yine Anadolu'da kışladı, Busr b. Ebi Ertat bir yaz seferi (Saife) daha yaptı (88). Yakubî'ye göre, Muhammed b. Abdurrahman da bir akın yapmıştır (89). 52 (672) yılında Sufyan b. Avf yine Anadolu seferine çıkar ve kış da düşman arazisinde geçirir; fakat bu yıl içinde vefat ettiğinden kumandayı Abdullah b. Mesadet el-Fezarî'ye bırakmıştır. Bu Vakıfî rivayetidir ve Taberî, diğer bazı ravilerin kanaatine göre kumandanın Busr b. Ebi Ertat olduğu ve Sufyan'ın da bu sefere iştirak etmiş olduğunu ilave eder (90). Ayrıca Muhammed b. Abdullah el-Sakafi kumandasında bir de yaz seferi yapılmıştır.

Bu yılın sonunda Muaviye, Batı Anadolu sahillerine bir donanma sevketti. Donanmanın bir kısmı İzmir'de, diğer bir kısmı da Likya sahillerinde demirledi. Karadan ve denizden işbirliği yapılarak tertiplenmiş planlı ve uzun vadeli bir askerî harekât başlıyordu (91). Yakubî 53'de Muhammed b. Malik'in bir akın yaptığını ve "Tarsus'un bu yıl fethedildiğinin söylendiğini" yazıyor (92). Taberî'ye göre Abdurrahman b.

(86) E. W. Brooks, "The successors", s. 397

(87) J. Wellhausen, "Die Kampfe.." s. 423

(88) E. W. Brooks, "The successors", s. 397

(89) Yakubî, c. II, s. 240

(90) Taberî, c. VII, s. 107

(91) E. W. Brooks, "The successors", s. 397

(92) Yakubî, c. II, s. 240

Bizans kaynaklarına göre Muaviye, Kıbrıs'taki Konstantia'yı yağma etmiş, ancak mabeyinci Kakorizos kumandasında bir Bizans donanmasının yaklaşması üzerine geri çekilmiştir (34). Yine Theophanes'e göre Muaviye, Kıbrıs seferinden dönüşte "Aradus"u almak istedi ise de bunu başaramadı ve ancak ertesi yıl Aradus'u fethedebildi (650) (35).

Aradus, Filistin sahil şehirlerinden birisi olup (bugünkü Ruad kasabası) aslında sahile bitişik bir ada şeklinde ve müdafaaya elverişli bir limandır. Taberî'de 54 (673-674) yılında, Rodos'un fethinden sonra, fethedildiği bildirilen Ervad Adası bu Aradus'tur. M. Canard, böyle bir adanın mevcut olmadığı ve bunun, Rodos fethinin alelade bir tekrarı veya Kyzicus (Kapıdağ yarımadası) fethi ile karıştırılmış olabileceği görüşünü ileri sürer (36). Eğer Ervad adası bu Aradus ise, 650'de fethedilmiş olan bu limanın Hz. Osman'ın ölümüyle çıkan iç savaş sırasında tekrar Bizans hakimiyetine geçtiğini ve 54 (673-674)'de yeniden fethedildiğini farzetmek gerekecektir. Her halükârda bu "Ervad Adası" meselesi şüpheli bir durumda kalmaktadır.

642-651 tarihleri arasında, Armenia'daki muhtelif mücadeleler, 651 yılında iki yıllık bir barış anlaşması ile inki-taa uğradı. 651 yılında Busr ve Sufyan idaresindeki Araplar iki koldan Anadolu seferleri yaptılar. Konstans, 651'de Muaviye'ye ismi Prokopios olan bir elçi göndererek barış taleb etti ve iki yıllık bir barış anlaşması yapıldı. İmparator vergi ödedikten başka Heraklios'un yeğeni Gregorios'u da rehin bırakmıştı (37).

Konstans bu sözde barış anlaşmasından istifade ile 652'de bir Armenia seferi yaptı ve Dvin'de kışlayarak Bizans'ın burada-

(34) E. W. Brooks, "The successors of Heraclius", s. 393

(35) J. Wellhausen, "Die Kampfe..", s. 419

(36) M. Canard, "Araplar'ın İstanbul Seferleri", s. 223. P. Hitti'ye göre ise (Syria, London, 1959, s. 189), Ervad adası Tartuş limanına bitişik bir adacıktır ve Haçlı seferleri sırasında bu ada Baybars'a 11 yıl direnmişti.

(37) E. W. Brooks, "The successors..", s. 393

dün'ün doğusuna açılan ehemmiyetli bir yol kavşağı üzerindeki derin Yermuk vadisinde toplanan 25000 kişilik İslâm kuvvetleri buradaki savaşta kesin bir zafer kazandılar. Theodoros maktul düştü ve bu savaşla Suriye'nin mukadderatı tayin olundu. Antakya, Halep ve diğer kuzey şehirlerini kısa zamanda fetheden müslümanlara Filistin sahilindeki Caesarea ve Kudüs şehirleri bir müddet daha direndiler. Kudüs 638'de teslim oldu. Caesarea denizden yardım alabilen bir şehirdi ve ancak 640 yılında fethedilebildi. Suriye ahalisinin ekseriyeti Monofizit mezhebinde idi ve bu husus Suriye'nin pek fazla direnişle karşılaşılmadan kolayca feth edilmesine sebep oldu (10).

Heraklios, İran'a karşı yapılan bütün seferlere bizzat kumanda ettiği halde, Araplar'a karşı mücadelede bizzat önemli bir rol almadı. İlk önce operasyonları Antakya'dan idare etmeye gayret etti, fakat Yermuk muharebesinden sonra kaybedilenler için üzülmekten vazgeçti ve tamamen geri çekildi. İran'a karşı yaptığı mücadele tamamen boşa sarfedilmiş gibi görünüyordu çünkü onun buradaki zaferleri sadece yolu Arap fetihleri için hazırlamaya yaramıştı. Onun Sasaniler'den inanılmaz derecede ağır savaşlardan sonra geri aldığı topraklar üzerinde Arap istilası karşı durulamaz bir sel gibi yayıldı (11).

Saltanatının son zamanlarında Heraklios ikinci karısından olma oğlu Heraklonas'ı, büyük oğlu Konstantinos ile eşit haklara sahip imparator ve karısının da İmparatoriçe kabul edilmesini emretmişti. Heraklios, 641 Şubat'ında ölünce, idari mekanizma, Konstantinos'u destekleyenler ve Heraklonas'la annesini destekleyenler olmak üzere ikiye ayrıldı. Konstantinos 641 Mayıs'ında vefat edince Heraklonas tek başına imparator oldu. Müslümanlar 639'da Amr b. el-As komutasında Mısır fütûhâtına başlamışlardı. Heraklonas devrinde, Mısır'da müslümanlara karşı daha fazla direnmenin mümkün olmadığı bir safhaya geldiğinden, İskenderiye patriğine sulh müzakerelerine başlaması emrolundu. Fakat anlaşma müzakereleri 641 Kasım'-

(10) C. H. Becker, "The Expansion of the Saracens", s. 343-345

(11) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 99

miler haliç yakınına kadar ilerlediler ve karaya asker çıkardılar. Nisan'dan Eylül'e kadar orada kaldılar. Sonbahara kadar her gün deniz çarpışmaları oldu. Nihayet Araplar gemileriyle birlikte Kapıdağ'a çekildiler. Böylece Kapıdağ yarımadası donanmanın kışlık karargahı haline geldi (101). Aynı yıl Abdurrahman b. Mesud ordusuyla Anadolu'da kışladı (102) ve yaz aylarında İstanbul civarına baskınlar yaptı (103).

Her yıl baharın gelişi ile birlikte Arap donanması İstanbul önünde görünüyordu. 55 yılında Sufyan b. Avf Bizans toprağında (104) (Girit yakınında) (105) kışladı. 56 (675-676) yılında Cünade b. Ebi Umeyye (Abdurrahman b. Mesud olduğu da söylenir) kumandasındaki Araplar, Bizans toprağında kışladılar. Aynı yıl, Yezid b. Şecere kumandasındaki bir filo denizden, İyaz İbnü'l-Haris karadan, birer sefer yaptılar (106). Ayrıca Malik b. Abdullah da Anadolu'da kışlamıştı (107).

Bizans payitahtını bu muhasaradan "Grejuva ateşi" kurtardı. Bu yeni ve tesirli silah sayesinde Bizans donanması Arap donanmasından daha üstün hale geldi. Konstantinos İstanbul'u müdafaa edebilmek için Rum ateşi ile techiz edilmiş gemiler hazırlıyordu. Böylece ilk defa ateşli silahlar harp sahnesine çıkıyordu. Patlayıcı olan ve suda da yanabilen bu ateşin formülünü sadece Bizanslılar biliyorlardı ve Suriye muhacirlerinden Kallinikos isimli bir dülger tarafından icat olunarak tam o sırada tatbik sahasına konmuştu. "Grejuva ateşi" hususî tarzda imal edilmiş borular yahut sifonlar vasıtasıyla atılan ve düşman gemilerine çarpınca ateş alan patlayıcı maddelerden terekküp ediyordu. Bu ateşin hususiyeti su üzerinde dahi yanabilmesi idi. Uzun müddet hükûmet bu ateşin terkinin sırrını ifşa

(101) E. W. Brooks, "The successors.." s. 397

(102) Baethgen, Fragmente, s. 116

(103) L. Caetani, Chronographia İslamica, s. 599

(104) Taberî, c. VII, s. 171

(105) L. Caetani, Chronographia İslamica, s. 608

(106) Taberî, c. VII, s. 173

(107) F. Baethgen, Fragmente, s. 116

etmedi: Bu silah birçok defalar Bizans donanmasının muvaffak olmasında amil oldu (108). Bizans Payitahtı İstanbul, Araplar tarafından fethedilmekten bu silah sayesinde kurtuldu. Grejuva ateşinin terkihi en geç olarak IX. asırda yazılmış ve "Liber igitur a Marco Graeco descriptus" adını taşıyan latince bir versiyonda neşredilmiş olan bir risalede mahfuz kalmıştır. C. Zenghelis'e göre terkinin aslî unsuru "Saltpetre" idi (Potasyum nitrat veya sodyum nitrat); böylece Kallinikos'un keşfi barutun icadına tekaddüm eden ateşli silahların ortaya çıkmasına sebep olmuştu (109).

58 yazında Cünade b. Ebi Umeyye kumandasında bir deniz seferi daha yapıldı. Bu herhalde İstanbul önlerindeki donanmayı takviye etmek için yapılmış olsa gerektir. Malik b. Abdullah komutasındaki kuvvetler de kara yoluyla bir Anadolu seferi yaptılar. Yezid b. Şecere İstanbul önlerindeki donanma savaşları sırasında öldürüldü (110). İslâm donanması büyük kayıplar vererek çekildi. Rum ateşi karşısında muvaffak olmaları mümkün değildi. Donanma dönüş yolunda fırtınaya yakalanarak büyük kayıplar verdi. Akdeniz sahillerindeki bu fırtınada gemilerin çoğu da Sylleum (111) (Antalya'nın biraz doğusunda Serik civarında) kayalıklarına çarparak parçalandı ve bu felaketi takiben Bizans'ın denizcilik teması Cibyrrhaeotae donanması tarafından hücumu uğradı. Sadece birkaç Arap gemisi geri dönebildi. Menbiçli Agapius'un bahsettiği 54'deki deniz seferi bu vukuatla karıştırılmış olduğu intibahı veriyor (112). Agapius'a göre Muaviye devrinin 14. senesinde, yani hicretin 54. senesine doğru Araplar Lykia'ya kadar bir deniz seferi açıp, orada karaya çıkmışlardır. Mukabeleye gelen üç Rum patricisi Araplar'dan 30000 kişi öldürmüşler ve donanmalarını yakmışlardır.

(108) A. Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, s. 272

(109) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine state, s. 112

(110) Taberî, c. VII, s. 181

(111) H. Ahrweiler, "L'Asie Minor.", s. 4'deki Araplar'ın sefer yolları haritasında Sylleum bu mevkide gösterilmiştir.

(112) Agapius, Kitab-ül Unvan, s. 492

kumandasında yapıldı ve Araplar çok miktarda ganimet ve esir alarak döndüler (17). Yine Belazuri'deki bir başka rivayete göre ise, Anadolu'ya ilk akın, 21 (641-642) yılında Umayr b. Sad tarafından ve Gassani Emiri Cebele b. Eyhem'i geri çevirmek maksadıyla yapılmıştır (18). Bu Cebele b. Eyhem'le ilgili diğer bir rivayet de, 49 yılındaki, Yezid'in İstanbul muhasarası sırasında karşımıza çıkmaktadır (19). Bu zat Yermuk'ta müslümanlara karşı Bizans saflarında çarpışır. (O devirde bu Hristiyan Arap emirleri Bizans'a tabi idiler ve bir nevi sınır muhafazası vazifesi görüyorlardı.) Yermuk'ta müslümanlar galip gelince, kendisi de bir Arap olmak hasebiyle onlara iltihak eder. Ancak Hristiyan kalmak istediği halde, müslümanlar gibi sadece "sadaka" (zekât) vermek ister ve "cizye" vermek istemez. Halife Ömer'le görüşür ve anlaşamadıkları için adamlarıyla birlikte çekilip Anadolu'ya gitmek iznini alır. Bilahare halife, Cebele'nin teklif ettiği şartları kabul etmediği için pişman olarak, Umayr b. Sad'ı, onu ikna edip geri getirmek üzere Anadolu'ya gönderir.

İbn'ül-Esir'e göre, 22 (642-643) yılında Muaviye, bizzat kumanda ettiği, bir Anadolu seferi yapar (20). Buna mukabil Bizanslılar, 642'de bir karşı taarruz düzenlediler. Bizans kuvvetleri üç koldan harekete geçmişlerdi. Valentinus idaresindeki ordunun yenilmesine rağmen, Theodoros ve Prokopios kumandasındaki diğer Bizans kuvvetleri ilerlemeye devam ettiler ve bir Ermeni ordusu, önce Diyarbakır'ı işgal ettikten sonra, hemen hemen Urfa'ya kadar ilerledi. Ama bunlar da mağlub oldular.

(17) Belazuri, *Fütuh'ül-Büldan*, s. 168

(18) Ayni eser, s. 169

(19) Bu rivayete göre 49'da, Yezid ve Cebele'nin kuvvetleri arasında, İstanbul surları önünde birtakım muharebeler cereyan etmiştir. Bkz: M. Canard, "Tarih ve Efsaneye Göre Araplar'ın İstanbul Seferleri", Türkçe terc: İ. H. Danişmend, İstanbul Enstitüsü Mecmuası II, İstanbul, 1956, s. 219

(20) İbn'ül-Esir, *El-Kâmil fî'l-Tarih*, neşr: C. J. Tornberg, Bugduni Batavorum, 1870, s. 38

bul'u terk etmek kararına varmıştı. Zira takib ettiği kilise siyasetiyle Ortodoks kilisesinin desteğini kaybetmiş ve bu yetmiyormuş gibi, 660'da kardeşi Theodosios'u önce papaz olmaya, yani müşterek imparatorluktan çekilmeye zorlamış, bilahare de öldürmüştü. Böylece halk ondan nefret etmeye ve ona ikinci Kabil demeye başladı. Bu şartlar altında İstanbul'da ikametden hoşlanmayan imparator, İtalya'ya giderek Lombard'larla mücadeleye başladı. Fakat onları İtalya'dan sürüp çıkarmaya muvaffak olamadı. 663 temmuzunda Roma'da bir müddet kaldıktan sonra Napoli'ye, oradan da Sicilya'ya geçti. Bu sırada Sicilya mütemadiyen Arap taarruzlarına maruz kalıyordu. Konstantin, Sirakuza'yı kendisine payitaht yaptı (55).

Böylece Muaviye, valilik devrinde başlatığı ancak iç savaş sebebiyle yarım bırakmak zorunda kaldığı, Bizans'la mücadeleye yeniden başladı. Yakubî'ye göre 41 (661-662) yılında Habib b. Mesleme bir Anadolu seferi yapmıştır (56). Fakat diğer kaynaklar bu seferden bahsetmiyorlar. Taberî'ye göre, ilk sefer 42 (662-663)'de Alanlar ve Bizanslılar'a karşı yapılmıştır (57). Theophanes, Araplar'ın Anadolu seferlerinden ilk defa 6154 hilkat yılı vukuatında bahsetmektedir. Bu yıl, Selevkî 974, hicrî 43-yazına (663) isabet eder (58). Yakubî (59) ve Elias'a (60) göre, Busr b. Ebi Ertat 43 seferinde Arap ordusunun kumandanı idi. Taberî bu habere, Vakıdî rivayetine göre Busr'un İstanbul'a kadar ilerlediğini fakat diğer otoritelerin bunu kabul etmediklerini ilave ediyor (61). Menbiç'li Agapius da Va-

(55) Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, s. 109

(56) Yakubî, *Tarih*, neşr: M. Th. Houtsma, Leiden, 1883, c. II, s. 239

(57) Taberî, *Tarih el-Rusul ve'l-Muluk*, neşr: M. J. De Goeje, Leiden, 1879-1898, c. VII, s. 16

(58) J. Wellhausen, "Die Kampfe". s. 421

(59) Yakubî, II, s. 239

(60) Elias Nisibenus, *Fragmente syrischer und arabischer Historiker*, neşr: F. Baethgen, Leipzig 1884, s. 25

(61) Taberî, c. VII, s. 27

İrdi. Muaviye 60 yılında vefat edince Yezid iktidarı ele aldı ve Medine valisi Velid b. Utbe b. Ebi Süfyan'a bir mektup göndererek, Hüseyin, İbni Ömer ve İbni Zübeyr'den zorla biat almasını emretti. Fakat Hüseyin ve İbni Zübeyr, Muaviye'nin vefatını duyunca Mekke'ye kaçtılar (Mayıs 680). Hüseyin, Mekke'deki sığınagından Kufeliler'in teşvikiyle ayrıldı. Bunlar büyük coşkunlukla, yanlarına gelip kendisi namına biat almasını istiyorlardı. Hüseyin, Müslim b. Akil'i Kufe'ye gönderdi ve bu zat Kufe'de pek çok taraftar buldu. Fakat Kufe'ye yeni tayin edilen vali Ubeydullah b. Ziyad tarafından öldürüldü. Bu sırada Hüseyin onun gönderdiği müsait haberlerden cesaret alarak ve onun ölümünü duymadan önce Kufe'ye müteveccihen yola çıkmıştı. Yolda Müslim'in hazin akıbetini öğrenmiş olmasına rağmen, geri dönmedi veya buna imkân bulamadı. Fırat kenarındaki Kerbela'da 10 Muharrem 61 (10 Ekim 680) tarihinde savaşarak şehid oldu. Fakat Mekke'de bulunan İbni Zübeyr direnmeye devam etti (119).

63 (682-683) yılında Medine ahalisi Yezid'e isyan ederek şehirde bulunan Ümeyye ailesi mensuplarına saldırdılar. 100 kadar Ümeyyeli Mervan'ın malikanesinde muhasara edildiler. Yezid, Medine'ye bir ordu sevketti. Medine'nin kuzeydoğusundaki Harra mevkiinde karargâh kuran ordunun kumandanı Müslim, asıl hedefin Mekke'deki İbni Zübeyr olduğunu ve Medineliler'le savaşmak istemediğini söyleyerek anlaşmaya çalıştı ise de Medineliler kararlı idiler. Burada vukubulan savaşta Medineliler yenildiler. 64 yılında ise Mekke muhasara edildi. Kâbe bu muhasara esnasında yandı. Bu sırada Yezid'in ölümü haberi Mekke'ye ulaştı. Bu haber üzerine Suriyeliler'in kumandanı Hüseyin b. Numeyr, İbni Zübeyr ile müzakerelere girişti. Hüseyin, Medine ve Mekke'de dökülen kanları hesaba katmayıp hakimiyetin Suriye'de kalmasını temin için kendisi ile birlikte Suriye'ye gittiği takdirde onu, daha iyisi mevcut olmadığından, halife olarak tanımak istiyordu. İbni Zübeyr bunu kabul etmedi

(119) J. Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, s. 69

ve muhasaracılar da çekilip gittiler (120).

Yezid'in 11 Kasım 683'te vefatı üzerine Dimaşk'ta II. Muaviye'ye biat olundu; fakat o da, çok kısa bir hükümeti takiben vefat etti. Yezid'in annesi Kelb kabilesine mensuptu ve Suriye'deki diğer mühim bir kabile grubu olan Kays'lılar bu kabilenin imtiyazlı vaziyetini kıskanıyorlardı. Kays'lılar Kinnasrin valisi olan Yezid'in dayısını şehirden kovmakla işe başladılar. Böylece Emevi saltanatının istinadgâhı olan Suriye'de dahi İbni Zübeyr partisi terakki kaydetmeye başladı. Devletin başşehirindeki Dahhak b. Kays el-Fihri dahi iki yüzlü bir siyaset takip ediyordu. Sadece Kelb kabilesi Süfyanî'leri tutuyordu. Muaviye II'nin vefatından sonra Ümeyye ailesi Medine'den tekrar kovuldu ve bunlar Şam'a gittiler. Yezid'in çocukları çok küçüktüler; bu yüzden bunların hamisi olan İbni Bahdal (Yezid'in dayısı) Mervan'la anlaştığını ilan etti. Böylece Medine'den kovulmuş olması sayesinde Mervan hilafet müddeisi oldu. Nihayet kesin bir tavır takınmak zorunda kalan Dahhak b. Kays'ın kuvvetleri ile Ümeyye taraftarları arasında 20 gün süren Merc-i Rahit savaşından sonra 64 sonunda Mervan, Suriye'de halife olarak tanındı. 684'te Cabiye'de yapılan biatı takiben Dimaşk'ta tertip edilen ikinci ve daha umumi bir biat töreni ile Ümeyye ailesinin Mervânî'ler kolu işbaşına geçmiş oldu (121).

Fakat Mervan'ın saltanatı da uzun sürmedi. Mervan, Yezid'in dul karısı Fahite ile evlenmiş ve kendisinden sonra veliaht olarak Yezid'in oğlu Halid'in, ondan sonra da Emeviler'den Amr b. Said'in halife olacağını vaad etmişti. Ancak Cabiye'de verdiği sözden dönerek kendi oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz namına biat aldı. Üstelik henüz çok genç olan Halid'i sık sık ve herkesin yanında tahkir de ediyordu. Mervan, Yezid'in mirasına elkoymuştu ama, bu miras, yani Fahite, oğlunun bu yakışıksız muameleye maruz kalmasının intikamını alarak onu yatağında boğdu. 65 (Mayıs 685). Yerine oğlu Abdülmelik geçti (122).

(120) J. Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, s. 72-78

(121) Aynı eser, s. 80-86

(122) Aynı eser, s. 87

Konstans II. idaresine karşı 668'de isyan etmiş bulunuyordu. Wellhausen'a göre "Konstans'ın hüküm sürdüğü son yazda (668)'de Fedale sefere çıkmıştır" (75).

Saborius, Muaviye'ye Sergios adında birini elçi olarak gönderdi. O sırada babası Konstans'a vakâleten İstanbul'da hüküm süren Konstantinos da mabeyincisi Andreas'ı birtakım hediyelerle birlikte Muaviye'ye göndererek, âsiye yardım etmemesini istedi. Theophanes bu elçilerin Muaviye ile müzakerelerine dair bazı tuhaf tafsilat vermektedir. Muaviye evvela Sergios'la görüşür. Fakat Andreas'ı huzuruna kabul edince Sergios eski itiyadına kapılarak ayağa kalkar. Muaviye, Sergios'un bu hareket tarzını tenkid eder ve Sergios da ertesi günü tavrını değiştirir. Bu yüzden Andreas ile münakaşa ederler ve Sergios, Andreas'a "hadım olduğum için bir kadından farksız ve saygıya değmez bir adam" olduğunu söyleyerek ona hakaret eder. Andreas da onu hayalarını sökmekle tehdit eder. Muaviye her iki taraftan da vergi talep eder ve en çok vergi verene yardım edeceğini, her iki tarafın da düşmanları olduğunu söyler. Andreas, Arabissos geçidinden geçerek Hexapolis yoluyla (Malatya'nın batısında bir bölge) geri döner. Dönüşü esnasında imparatorun adamlarına bu yoldan geçecek olursa Sergios'un tevkif edilmesi emrini verir. Sergios yolda pusuya düşürülür ve Andreas'a götürülür; böylece Muaviye'nin Saborius'a yardım vaadini de ulaştıramaz ve Andreas tarafından işkence edilerek öldürülür. Saborius bu arada Hadrianopolis (76)'e kadar ilerler. Muaviye, Fadale b. Ubeydullah ile yardım birlikleri gönderdi. Konstantinos da Saborius'un isyanını bastırmak üzere Nicephoros kumandasında bir ordu göndermişti. Fakat Saborius, Hadrianopolis'te atının sakatlanması sebebiyle düşüp öldü ve böylece adamları tekrar Bizans idaresine geçtiler. Bu arada Fadale ancak

(75) J. Wellhausen, "Die Kampfe.", s. 422

(76) W. M. Ramsay'a göre (bkz: Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası, s. 151-154) Hexapolis bölgesi Bolvadin ve Iğın arasındaki göller bölgesidir ve Hadrianopolis de Akşehir-Iğın arasındadır. Safranbolu'nun eski adı da yine Hadrianopolis idi.

ki hakimiyetini kuvvetlendirmeye çalıştı. Fakat dinî baskılar ve itikâdî ayrılıklar eski rolünü oynamaya devam ediyordu ve imparatorun bu seferi sadece düşmanlıkların artmasına yaradı. Konstans'ın İstanbul'a dönüşünden sonra savaş, eskisinden de geniş bir sahada ve daha şiddetli olarak yeniden başladı. Konstans II. İstanbul'a dönünce, Ermeni patriği Theodoros Rştuni, tehlikeli bir istiladan kurtarmak için, memleketi sulhen Araplar'a teslim etti (38). Konstans'ın bıraktığı Bizans garnizonları Araplar'ın yardımıyla Armenia'dan kovuldu. Buna karşılık Muaviye Theodoros'u bu bölgenin ve Gürcistan ve Aran'ın (Albania) prensi olarak tanıdı (39).

Belazuri'ye göre 31 (651-652) yılında Muaviye, Massisa (Misis) tarafından Anadolu'ya girerek Derevliyye'ye (Doryleum-Eskişehir) kadar ilerledi. Seferden geri dönerken Antakya'ya kadar rastladığı bütün kaleleri yıktırdı (40).

Bunun Muaviye'nin 653 yılındaki Eskişehir seferiyle karıştırıldığı açıkça bellidir. Bu tarihte bizzat Muaviye Malatya'dan hareketle Kapadokia'ya girdi. Ankara'yı fethetti ve Eskişehir'e kadar rastladığı bütün kaleleri tahrip ederek ilerledi (41). Bu arada İskenderiye ve Trablus'ta İstanbul seferi için süratle gemiler inşa ediliyordu (42). İbn'ül-Esir'e göre Muaviye bu tarihte İstanbul surlarına kadar ilerlemişti ve hatta karısı Atike, kızı Karaza ve kızkardeşi de bu sefere katılmışlardı (43). Muaviye'nin bu İstanbul seferi hakkında malumat veren ikinci bir kaynak da Ermeni tarihçisi Sebeos'tur.

Sebeos'a göre Konstans'ın 13. saltanat yılında (653-654) müslümanlar bir İstanbul seferi yapmışlardır. Sebeos İskenderiye'de harp gemileri inşa edildiğini, bütün sahil şehirlerinden

(38) E. W. Brooks, "The Successors of Heraklios", s. 393

(39) M. Streck, "Ermeniyeye", I. A. c. 4, s. 318

(40) Belazuri, Fütuh'ül-Buldan, s. 169

(41) E. W. Brooks, "The successors", s. 393

(42) Aynı eser, s. 393

(43) E. Brooks, "The Arabs in Asia Minor", Journal of Hellenic Studies, XVIII, s. 184

Musul kendi idaresinde bulunmamasına rağmen Armenia'dan elini çekmeyişiştir (131).

Theophanes'e göre, Merdailer Karadağ'dan Lübnan'a gelmiş, hatta Kudüs önlerine kadar da ilerlemiştiler. Bunun üzerine Araplar imparatora ricada bulunarak Merdailer'in Lübnan'dan başlayarak sefere girişmelerini engellemesini istediler. Bu ricaya uyarak Justinianos 12 bin Merdai'yi geri çekti ve onları başka yerlere yerleştirdi. Bunun sonucu olarak Kilikya sınırı insandan hâli hâle geldi. Bu haberin başlangıç kısmı Belazurî'deki haberle uyumaktadır. Buna karşılık sonuç kısmı uyumamaktadır. Kesin olan bir şey var ki, o da Merdailer'in I. Velid zamanında müslümanların idaresine girdikleri ve itaat altına alındıklarıdır. Theophanes'in naklettiği haberin gerçi şüphe götürür tarafı yoktur ama Merdailer'in başka yere yerleştirilmeleri zaman ve sebep bakımından doğru tesbit edilip edilmediği yine de kesin olarak ortaya konamamaktadır. Belazurî'ye göre imparator, halifeye Merdailer'e karşı serbesti sağlamıştı. Fakat Araplar'ın hatırı için sınırı Merdailer'den hâli bir hâle getirmesi inandırıcı bir şey değildir. Nikeforos'a göre, Bizans imparatoru bu kuralı kendi menfaati açısından koydu, gayesi de daha sonra Merdailer sayesinde ordusunu kuvvetlendirmektir. Böylece sulh bozulunca kuvvetli bir orduya sahip olacaktı (132).

Görüldüğü gibi bu anlaşma Bizans için son derece avantajlı idi. Birçok asırlar için Kıbrıs her iki devletin bir çeşit müşterek hakimiyeti altında ve hiçbirine ait olmaksızın kaldı (133). Merdailer imparatorluk içinde Peloponnes yarımadasında, Kepholonias adasında ve Epirus'taki Nikopolis limanında denizci olarak iskan olundular. Büyük bir ihtimalle Antalya çevresinde de yerleştirilmişlerdi (134) (690).

Abdûlmelik, 69/70 yılında Amr b. Said'i bizzat kendi eliyle öldürerek bu rakibinden kurtuldu ve İbni Zübeyr ile mü-

cadeleye başladı (135). Önce Musab'ı yendi (72/691), bilahare de Haccac kumandasında bir orduyu Mekke'ye sevketti. Hilafet-teki rakibi İbni Zübeyr Kâbe'de muhasara edildi. Aylarca süren muhasara esnasında Kâbe manevraklarla dövüldü ve 73 (692) senesinde Haccac Mekke'yi ele geçirdi. İbni Zübeyr teslim olmadı ve savaşarak öldü. Böylece Yezid devrinden beri süregelen iç savaş sona erdi ve Abdûlmelik artık rakipsiz olarak halife oldu. Haccac Hariciler'le mücadele ederek bütün Arabistan yarımadasına hakim olduktan sonra, Irak valiliğine tayin olundu (136).

Doğudaki barış sayesinde Justinianos Balkanlar'daki Slavlar üzerine bir sefer yapmak fırsatını buldu; 689'da Selanik'e girerek komşu Slav kabilelerini üstünlüğünü tanımaya mecbur etti. Hakimiyet altına alınan kabilelerin bazıları, evlerini terk ederek imparatoru takip ettiler ve askeri küçük çiftçiler (Stratiotai) olarak Bithynia'nın Araplar tarafından tahrip olunan bölgelerinde ve Opsikion Theması'nda, son zamanlarda kaybedilen insan gücünü telafi edecekleri ve Bizans'ın savaş gücünü kuvvetlendirecekleri ümidiyle iskan olundular. İskan edilen Slavlar, 30.000 asker çıkarabilecek kadar kalabalıktılar (137).

Justinianos, Bulgar-Slav imparatorluğu ile barış yapmış ve Bizans'ın savaş gücünü Slav ve Merdai iskanı ile artırmış olduğunu düşünerek, Abdûlmelik'le yaptığı barış anlaşmasını bozmak için fırsat kollamaya başlamıştı. Beri taraftan iç savaş sona erdiren Abdûlmelik için de Bizans'la yeniden hesaplaşmak vakti gelmişti. Belazurî'deki bir habere göre Abdûlmelik, Kıbrıs haracını bin dinar artırmıştı. Eğer bu rivayet doğruysa bunun sulhun yeniden bozulduğu 73 sonrasına ait olması gerekir (138). Justinianos, bu sırada Kıbrıs ahalisinin büyük bir kısmını Anadolu'ya nakletmeye başladı. Bunları Çanakkale'de kurduğu yeni Justinianopolis'te ve Arap istilasından büyük za-

(131) J. Wellhausen, "Die Kampfe.." s. 431

(132) J. Wellhausen, "Die Kampfe..", s. 432

(133) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 116

(134) Aynı eser, s. 118

(135) J. Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, s. 104

(136) L. V. Vaglieri, "Patriarchal and Umayyad caliphates", Cambridge Medieval History, of İslâm I, Cambridge, 1970, s. 35

(137) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine state, s. 117

(138) Belazurî, s. 159

Bizanslı'nın fedakârlığı sayesinde, kaçmak zorunda kaldı (51). Bizans donanmasını mahveden müslümanlar, artık denizdeki Bizans üstünlüğünü kırmışlardı.

Fakat Hz. Osman'ın son zamanlarında artan huzursuzluklar, nihayet isyana dönmüş ve halifenin katli ile neticelenmişti. Bu yüzden Muaviye, Zât-üs-Savâri savaşı sonunda elde edilen deniz üstünlüğünü kullanmaya fırsat bulamadı. Muaviye, artık İstanbul üzerine yürüyecek durumda değildi ve Bizans'a karşı yapılan gazâlardan vazgeçmek zorunda kaldı; Medine'de halife seçilen Hz. Ali'ye karşı harekete geçerek Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılmasını talep etmekle başladığı mahirane siyasî manevralarla, Hilafet makamına geçmek için çalışıyordu. İç savaş Muaviye'nin elini kolunu bağlamıştı ve Hz. Ali'ye karşı yaptığı mücadelenin şiddetlendiği bir zamanda, Bizans'a vergi ödeyerek sulhu satın almak zorunda kaldı. Tarih olarak Theophanes, 6150 (659) yılını vermektedir. Muaviye günde Belazuri'ye göre haftada- 1000 dinar ödemek zorundaydı (52).

d) Muaviye Devri:

Muaviye idaresinde cemaat, yani Muhammed'in ümmetinin onun bayrağı altında birleşmesi, 41 yılının ilk yarısında, 661 yazında vukubuldu (53). O, Bizans'a karşı gerek kara, gerekse deniz savaşlarını ısrarla ve fasilasız olarak idame ettirdi. Gayesi Bizans payitahtını fethederek, kesin neticeyi almaktı. Buna mukabil, artık kendisine itaat etmiş bulunan Irak'taki otoritesinin kuvvetlendirilmesi vazifesini Kûfe ve Basra'daki valilerine bırakmıştı (54).

O sıralarda Konstans, ikametgahını batıya taşıyarak İstan-

- (51) Bu savaşın tafsilatı hakkında fazla malumat için bkz: M. Canard, "Araplar'ın İstanbul Seferleri", s. 215 vd.
- (52) J. Wellhausen, "Die Kampfe". s. 421
- (53) J. Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, terc: F. Işıltan, Ankara, 1963, s.53
- (54) Aynı eser, s. 54

Abdûlmelik, kardeşi Muhammed b. Mervan'a kuzey Irak ve Armenia valiliği ile Suriye geçitlerini muhafaza ve Bizans'a karşı savaşları idare etme vazifesini tevcih etmişti (143). Abdûlmelik, kardeşi Muhammed b. Mervan kumandasında bir orduyu Anadolu'ya sevketti. Bu arada Justinianos mühim miktarda Slav askeri ihtiva eden büyük bir orduyla Sebastopolis'e (Sulusaray) yürüdü. Aynı zamanda Araplar da Sebastea'yı (Sivas) işgal ettiler. Bu iki yer arasında kalan bir bölgede iki ordu karşılaştı (693). Araplar bayrak yerine barış anlaşmasını bir kopyasını kullanıyorlardı. Savaşın başında Bizanslılar galip gelecek gibi görünüyordu. Fakat Araplar tarafından seceste bırakılarak hürriyetlerine kavuşacakları vaad edilmiş olan Slavlar kaçtılar. Justinianos çok ağır bir mağlubiyete uğradı ve bu savaş müslümanların Armenia'yı tekrar ele geçirmelerine sebep oldu. İhtikam almak isteyen Justinianos, Slavlar'ı yerleştiği bölgelere giderek kadın-çocuk demeden bulabildiği herkesi katletti (144). Araplar'a iltilhak eden Slavlar, tıpkı Bizans'ın yaptığı gibi, Suriye'de iskan edildiler ve daha sonraki savaşlarda müslümanlarla birlikte, Bizans'a karşı savaşılar (145).

Bizans ve müslümanlar arasındaki bu savaşın islatide eden Ermeniler, 74 (693-694) yılında Bagrati Simbat idaresinde isyan ettiler. Ermeniler bazı müslüman garnizonlarını da öldürdüler. Fakat Muhammed b. Mervan tarafından gönderilen askerler isyanı bastırdılar ve asileri şiddetle cezalandırdılar. Böylece bütün Armenia tekrar müslüman hakimiyetine girdi (146).

İç yaz mevsimi, Selevkî 1003'e tekabül eder, halbuki Theophanes'in verdiği tarih 1004'e tekabül etmektedir. Dikkat edilince bir diğer hususta Armenia Prensi Simbat'ın Rumlar'a karşı isyan tarihi olarak 6185 hilkat yılının verilmesidir. bkz: J. Wellhausen, "Die Kampfe..", s. 432

- (143) Aynı eser, s. 432
- (144) E. W. Brooks, "The successors..", s. 407
- (145) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine state, s. 132-133
- (146) Lebeau, Histoire du Bas-Empire, neşr: M. St. Martin Paris, 1830, c. XII, s. 27-31

75 (694) yılında Muhammed b. Mervan, bu sefer kendisine refakat eden Slavlar'la birlikte tekrar Anadolu'ya girdi ve pek çok esir alarak döndü (147). 694 Ağustos'unda Bizanslılar Maraş'tan hareketle Suriye'ye hücum etmeyi denediler ve A'mak'a (148) kadar geldiler. Eban b. Velid b. Ukbe kumandasındaki müslümanlar Bizanslılar'la Maraş vadisinde karşılaşular ve şiddetli bir muharebeden sonra Bizans ordusunu dağıttılar. Müslümanlar Bizanslıları takip ederek kaçmaya çalışanları da imha veya esir ettiler. Aynı zamanda Abdülmelik'in kölelerinden birisi olup, o sırada Kınasrın valisi olan Dinar b. Dinar, Şimsat'dan 10 mil mesafedeki Yağra (149) köprüsünde bir Bizans kuvvetiyle karşılaştı ve onları mağlub etti. Bizanslılar Maraş'ı da terk etmek zorunda kaldılar. Bunun üzerine Abbas b. Velid kumandasındaki kuvvetler Maraş'a gitti ve müslümanlar Maraş'ı tahkim ederek orada bir garnizon teşkil ettiler (150). 76 (695-696) yılında Muhammed b. Mervan Malatya civarına bir akın daha yaptı (151). Ayrıca Yakubî'ye göre, yine bu 76 yılında, Yahya b. el-Hasami de Malatya ve Misis arasındaki Merc-el Şam'a bir yaz akını yaptı (152). Bu sefer esnasında Bizans'ta bir taht değişikliği vuku buldu.

687'de Armenia seferini yapan Kumandan Leontios, 692'de gözden düşmüş ve hapsolünmüştü. 695 yılı sonlarına doğru serbest bırakıldı. Bu zat cezaevindeki bir kısım mahkûmları

(147) E. W. Brooks, "The successors..", s.407

(148) Antakya ve Maraş arasındaki bir vadinin ismidir. Süryani müellifleri buraya Antakya vadisi derler. Bkz: E. W. Brooks, "The Arabs in Asia Minor", s. 189

(149) Muhtemelen sanca nehri (Göksu) üzerindeki köprü. Fakat bu nehir Samsat'a 25 mil mesafededir. Bu nehirle Samsat arasında küçük bir ırmak daha vardır ve bu Samsat'a 11 mil mesafededir. Buradaki bir köprü de kasdedilmiş olabilir. Bkz: E. W. Brooks, "The Arabs in Asia Minor", s. 207

(150) Belazurî, s. 192

(151) İbnü'l-Esir, c. 4, s. 418

(152) Yakubî, c. II, s. 281

kurtarıp onlarla işbirliği yapmak suretiyle, isyan etti. Ayasofya'da toplanan "maviler partisi" (ki bunlar bir nevi teşkilatlı sivil milis kuvveti teşkil ediyorlardı) ve patriğin desteğini temin eden Leontios Justinianos'u tevkiif edip burnunu kestirecek Kırım'a sürgüne gönderdi (153). 77 (696) yılında Velid b. Abdülmelik Malatya civarına bir akın yaptı. Aynı zamanda Hasan b. Numan komutasındaki donanma ile bir de deniz seferi yapıldı (154). Araplar Kuzey Afrika'yı yeniden fethetmekle uğraştıkları için Leontios devrinde Küçük Asya'da pek fazla mücadele görülüyor. 697'de Velid b. Abdülmelik Malatya bölgesinden girerek bir Anadolu seferi daha yaptı. Bu sefer esnasında Lazike (155) patriçisi Sergios, Bizans'a ihanet ederek memleketi Araplar'a teslim etti (156).

78 (697-698) yılında bir veba salgını ve kıtlık vardı. Bu yüzden Araplar'ın daha fazla akın yapmaları mümkün değildi. Buna mukabil 79 (698-699) yılında Bizanslılar denizden Antakya civarına saldırarak önemsiz bir zafer kazandılar (157).

697'de Leontios patriçi İoannes kumandasında bir donanmayı ikinci defa Araplar'ın eline düşen kuzey Afrika'yı kurtarması için gönderdi. İoannes, Araplar'ı Kartaca ve diğer sahil şehirlerinden kovdu, bu başarısını imparatora bildirdi ve kış mevsimini Kartaca'da geçirdi. Fakat 698 başlarında Araplar daha büyük bir ordu ile gelince daha fazla direnemedi ve yardımcı kuvvetler almak maksadıyla geri döndü. Girit'e geldikleri sırada mağlubiyetleri sebebiyle cezalandırılmaktan korkan kumandanlar isyan çıkartarak Çibirraiot temasının ikinci amirali Apsimarı, İmparator ilan ettiler. Diğer birlikler de bu misale uyarak Apsimarı Tiberios adıyla imparator ilan edip İoannes'i katlettiler. Tiberios donanmanın başına geçerek İstanbul üzerine yürüdü. 698 sonunda içerden yardım gören Tiberios, İstanbul'a

(153) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 124

(154) Yakubî, c. II, s. 281

(155) Lazike, Çoruh nehrinden Kafkasya'ya kadar uzanan bölgeye denir. Bkz: E. Honigmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, s. 195

(156) E. W. Brooks, "The successors..", s. 410

girdi ve mutad olduğu üzere Leontios'un burnunu kestirerek bir manastıra gönderdi (158). Bir denizci olan yeni imparator, imparatorluğun deniz tarafından gelebilecek tehlikelere karşı korunmasına hususî bir dikkat sarf etti. İstanbul'un deniz surlarını tamir ettirdi ve Merdailer'i Akdeniz sahillerine yerleştirdi. Justinianos'un naklettiği Kıbrıslılar'ı geri göndererek Kıbrıs'a yeniden iskan etti (699). Kardeşi Heraklios'u bütün Anadolu themalarının başkomutanlığı ve Kapadokya hudutlarının muhafazası vazifesine tayin etti (159).

Taberî, 80 (699-700) yılında Velid b. Abdülmelik'in yaptığı bir seferden bahsetmektedir (160). Bu arada veba salgını bütün Anadolu'ya ve Mezopotamya'ya yayılmıştı. Taberî'ye göre 81 (700-701) yılında Abdülmelik'in oğlu Ubeydullah (161) bir akın yapar ve Armenia'daki Kalikala'yı (Erzurum) fetheder (162). Buna mukabil 701 yılında Bizanslılar Samosat'a (Samsat) kadar uzanan bir akın yaptılar. Heraklios'un intikam almak için esaslı bir katliam yaptığından bahsediliyor. Theophanes'e göre Bizanslılar, Muhammed b. Mervan'ın İbni Eşas'a karşı sefere çıkmasından istifade etmişlerdi (163).

(157) E. W. Brooks, "The successors..", s. 410

(158) Aynı eser, s. 4120

(159) E. W. Brooks, "The successors..", s. 410

(160) Taberî, c. VIII, s. 1047

(161) E. W. Brooks'a göre (The Arabs in Asia Minor, s. 190), Abdülmelik'in oğulları arasında Ubeydullah isimli birisi zikredilmediğine göre bunu Abdullah olarak okumanız gerekir.

(162) Taberî, c. VIII, s. 1047.

(163) J. Wellhausen, "Die Kampfe..", s. 433. İbni Eşas, Abdülmelik'in Irak valisi Haccac tarafından Sicistan'a sevk edilen ordunun kumandanı idi ve bu sefer esnasında isyan ederek ordusuyla geri döndü; 81 yılında Haccac'ın kuvvetlerini mağlub etti. Abdülmelik asiler üzerine, 701 baharında Deyr Cemacim'de vukubulan muharebeler esnasında, Muhammed b. Mervan ve oğlu Abdullah kumandasında bir Suriye kuvveti sevk etmek zorunda kalmıştı. Muhammed'in, İbni Eşas'a karşı yaptığı sefer 82 yılının ilk yarısına rastlar. 701

82 (701-702) yılında Muhammed b. Mervan Ermeni karargâhına bir baskın yaptı; Ermeniler mağlub olunca sulh taleb ettiler ve Muhammed de, Ebu Şeyh b. Abdullah'ı onlar üzerine (IV. Armenia) vali tayin etti (164). Fakat bu zat 83 (702-703)'te ihanet eden Ermeniler tarafından öldürüldü (165). 84 (703-704) yılında Muhammed b. Mervan bir Armenia seferi daha yaptı, isyanları bastırdı ve ileri gelenleri cezalandırdı (166).

Theophanes'e göre 6193 hilkat yılında (h. 83 - m. 702) Abdullah Anadolu'ya girip Darende'yi muhasara etti ise de zapt edemedi ve geri dönerek Misis'i tahkim etti (167). Belazurî'ye göre ise Abdullah'ın 83 yılındaki seferinden sonra müslümanlar Darende'de yerleştiler. Belazurî diyor ki: "Onlar Darende'de evler inşa ettiler. Darende, Malatya'dan 3 günlük mesafede Bizans toprağındadır; ve Malatya o vakitler harap olmuştu ve orada bazı zimmilerden, Erméniler ve diğer Hristiyanlar'dan başka kimse yoktu. Cezire ordusuna mensup bazı muhafızlar yazları oraya gelirler ve kışa kadar kalırlardı; kar yağınca geri dönerlerdi (168).

Taberî'ye göre, Abdullah b. Abdülmelik Misis'i bu yıl (84) fethetmiştir (169). Belazurî'ye göre de, Abdullah b. Abdülmelik, 84 yılında saife askeriyle (yazları Anadolu seferine

temmuzu sonunda asi Iraklılar'ın mücadeleden vazgeçip harp meydanını terketmeleri ile savaşı Suriye'li kazandı. İbni Eşas bir müddet daha mücadeleye devam ettikten sonra 84 yılında Sicistan'da ölmüştür. Bu hususta fazla malumat için bkz: J. Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu. s. 109-113

(164) IV. Armenia, Belazurî'ye göre Şimşat Kalikala (Erzurum) Ahlat ve Erciş şehirlerini muhtevidir. Bkz: Belazurî, s. 197

(165) İbn'ül-Esir, c. IV, s. 476

(166) J. Wellhausen, "Die Kampfe..", s. 433

(167) Aynı eser, s. 433

(168) Belazurî, s. 189

(169) Taberî, c. VIII, s. 1127. Elias'ta aynı tarihi veriyor (Baethgen, Fragmente, s. 120). Ancak Yakubî'ye göre (c. II, s. 282) bu hadise 83 yılındadır.

çıkan Arap ordusu) Antakya derbendinden geçerek Misis'e gitti ve Misis kalesini eski temeli üzerinde yeniden inşa etti. Şcaat ve cesaretleriyle tanınmış 300 asker seçerek orada yerleşti. Müslümanlar burada daha önce hiç yerleşmemişlerdi. Sonra Hısnı Sinan üzerine yürüyerek orayı da fethetti. Daha sonra Abdullah, Antakyalı Yezid b. Huncyn kumandasında bir orduyu Anadolu'ya sevketti. Yine Belazuri'ye göre, Misis kalesini, eski temeli üzerinde ve oğlu vasıtasıyla ilk inşa ettiren halife Abdülmelik idi. Bu inşaat ve garnizon tesisi 85 yılında tamamlandı (170).

Theophanes'e göre 6196'da (h. 86) (Yezid b. Huncyn) Kilikia'ya girdi ve Sis'i kuşattı. Fakat arkasından imparatorun kardeşi Heraklios geldi ve Yezid'in kumandasındaki 10.000 kişilik Arap ordusunu ağır bir mağlubiyete uğrattı (171).

Wellhausen'e göre, Yezid b. Huncyn ile kastedilen Yezid b. Cubeyr'dir ki, bu zat, Taberi'ye göre Sis yakınında büyük bir Bizans ordusuyla çarpışmıştır. Ancak Taberi'ye göre bu vaka Abdülmelik'in son yılına (86) değil de Velid'in ilk yılına (87) maledilmektedir. Fakat Belazuri'nin ifadesine göre, Abdullah b. Abdülmelik, Yezid komutasındaki orduyu Misis'den 86 yılında göndermiş olmalıdır. Belazuri bu haberi Vakıfı'ya istinaden yazıyor. Theophanes de aynı yılı vermek suretiyle onu teyid ediyor (172).

86 (705) yılında halifenin oğlu Mesleme bir Anadolu sefe-

(170) Belazuri, s. 169

(171) J. Wellhausen, "Die Kampfe..", s. 434

(172) Taberi'de, Mesleme'nin, 87 yılındaki Tyana seferi esnasında ona refakat ettiği ve Sis yakınında büyük bir Roma ordusuyla karşılaştığı bildirilen Yezid b. Cubeyr herhalde bir yanlışlık eseri olsa gerektir. Taberi bu haberin kaynağını söylemiyor. Wellhausen, Yezid b. Huncyn ile Yezid b. Cubeyr'in aynı zat olduğuna, herhalde Huncyn ve Cubeyr isimlerinin Arap yazısındaki birbirine benzeyen imlasından dolayı hükmetmiş olsa gerektir. Bkz: Taberi, c. VIII, s. 1175.

ri yaptı ve 2 kale fethetti (173). Abdülmelik, 705 Ekim'inde vefat edince hilafet makamına Velid geçti. Taberi'ye göre Abdülmelik 85 yılında Velid için biat almış ve ondan sonra da Süleyman'ın halife olmasını kararlaştırmıştı (174).

Wellhausen, Abdülmelik devrindeki Anadolu seferlerinin, Muaviye'nin yaptığı seferlerle mukayese edilemeyeceğini, hiçbir zaman sınırın pek ötesine geçmediğini ve bir yazdan fazla devam etmediğini ve onun zamanında Afrika seferlerinin daha ehemmiyetli olduğunu söyler (175). Bu doğrudur, ancak Abdülmelik saltanatının birinci kısmında iç savaş galesiyle uğraşmak zorunda kaldı; bu yüzden Armenia'da ve Kuzey Afrika'da evvelce kazanılan bölgeler elden çıkmıştı ve bunları yeniden zaptetmek gerekiyordu. Abdülmelik devrinde Araplar bütün Armenia'ya hakim oldular ve Anadolu seferlerine yeniden başladılar. Bu sayede Velid devrinde Anadolu'ya daha fazla nüfuz etmek kabil oldu ve Araplar, İstanbul'u tekrar muhasara edebilecek kadar, Anadolu'daki vaziyete hakim oldular.

Velid'in halife oluşundan kısa bir müddet sonra, Kırım'da sürgünde bulunan Justinianos oradan kaçarak Hazar hanının yanına gitti. Hazar hanı onu iyi karşıladı ve kızkardeşi Teodora ile evlendirdi. Bunun üzerine Tiberios, çok değerli hediyeler karşılığında Justinianos'un katledilmesini talep etmeye başladı. Justinianos oradan da kaçarak, Bulgar hanı Terbel'e sığındı. Terbel hanın verdiği kuvvetlerle 705 yılında İstanbul üzerine yürüdü ve şehri ele geçirerek tekrar imparator oldu. Tabii korkunç bir şekilde intikam alarak yaptığı zulümlerle meşhur oldu. Kapadokya geçitlerinin muhafazası vazifesini yapan Tiberios'un kardeşi Heraklios'un yeniden tahta geçen Justinianos tarafından idamı sayesinde, Anadolu Arap taarruzlarına karşı yine muhafazasız kaldı (176).

(173) Taberi, c. VIII, s. 1181. Ayrıca bkz: Yakubi, c. II, s. 282

(174) Taberi, c. VIII, s. 1170

(175) J. Wellhausen, "Die Kampfe..", s. 434

(176) E. W. Brooks, "The successors..", s. 411

g) *Velid Devri:*

Tiberios'un zamanında Araplar, Toroslar'ın ötesine geçmemeye mecbur olmuşlardı. Fakat Heraklios'un vazifeden alınması sayesinde Anadolu Arap taarruzlarına karşı yine müdafaasız kaldı. Taberî'ye göre 87 (705-706) yılında Hişam b. Abdülmelik birkaç kale fethetmişti (177). Fakat 707'de Merdai Meymun'un da refakat ettiği Mesleme, hazıranda Tyana'ya kadar ilerledi (178). Şiddetli bir hücum esnasında Meymun öldü ve halife Velid, oğlu Abbas kumandasında yardımcı kuvvetler gönderdi. Araplar, bütün kış boyunca cesaretle müdafa edilen Tyana'nın muhasarasına devam ettiler. Bu sırada Justinianos Terbel Han'la bozuşmuş ve Asya birliklerini Avrupa'ya çekmişti. Justinianos, Tyana'nın imdadına çoğunu köylülerini teşkil ettiği bir ordu gönderdi. Bu ordunun kumandanları arasında da görüş ayrılıkları vardı ve harekâtı iyi idare edemiyorlardı. Araplar bu ayaktakımını kolayca dağıttılar ve 27 Mart 708'de Tyana'yı fethedinceye kadar muhasaraya devam ettiler. Buranın ahali si Arap arazisine nakledildi. Daha sonra Mesleme, Amasya yakınındaki Gazelon'a kadar memleketin kuzey-doğusuna doğru akın yaptı. Bu sırada Abbas, Eskişehir yakınında bir Bizans kuvvetini mağlub etti ve bundan istifade ile İzmit ve Karadeniz Ereğlisi'ne kadar ilerledi. Abbas'ın emrindeki kuvvetlerin küçük bir bölümü de Chrysopolis'e (Üsküdar) girdi ve oradaki feribotları yaktı (179).

(177) Taberî, c. VIII, s. 1175

(178) Araplar'a bir Merdai kuvvetinin de refakat ettiği anlaşılıyor. Belazuri'ye göre bu Merdai Meymun aslında Muaviye'nin kızkardeşinin kölesi olup Merdailer'e karışıp onlarla birlikte Lübnan'a gittiği için Merdailer'e nisbet edilmiştir. Abdülmelik devrinde azad edilmiştir. Mesleme b. Abdülmelik Tyana üzerine yürüdüğünde, Antakya ahalisinden 1000 askerin kumandanı olarak ona refakat etmiş ve başarılı bir asker olarak, düşmanla meşhur muharebeler yaptıktan sonra şehit olmuştur. Bkz: Belazuri, s. 165

(179) E. W. Brooks, "The Successors..", s. 412

709'da Mesleme ve Abbas, İsaoria'ya akın ettiler ve orada 5 hisar alındı. Buna karşılık Bizans donanması da Mısır sahillerine hücum etti. 710'da Velid'in oğlu Abdülaziz tarafından önemsiz bir akın yapıldı, fakat 711'de Mesleme Hexapolis'teki iki kale ve Darende'yi aldıktan başka Kemah'ı da zaptetti. Aynı yıl içinde Sis de Osman tarafından işgal edildiğinden hudut Seyhan nehrine kadar ilerlemiş oldu (180). Justinianos, 711'de bir donanma isyanı ile tahtını tekrar kaybetti. Kırım seferine gönderdiği donanma, Kırım'ın Filippikos adıyla imparator ilan ettikleri zaia ilhak ederek geri döndü ve 711'de bu zat tahta geçti (181).

Filippikos seferlerinin biriktirdiği hazineyi israf ederek gününü gün emeye bakıyor ve devlet meselelerini ihmal ediyordu. Bu vaziyette müslüman akınlarına karşı eskisinden daha fazla direnecek bir Bizans kuvveti mevcut değildi. 92 (710-711) yılında, bütün tükenmek bilmeyen Arap akınları Sis ahalisinin göç etmesine sebep oldu. Bunlar Anadolu'nun daha emniyetli iç bölgelerine gittiler (182). 93 (711-712) yılında ise Mesleme ve yeğenleri Abbas ve Mervan Malatya'dan hareketle, Sivas, Gazelon ve Amasya'yı aldılar. Mervan Hancore'ye (Çankırı) kadar ilerledi. Aynı zamanda Velid b. Hişam Likonia'daki Misthia'yı zaptederek buradaki ahalinin büyük bir kısmını esir edip götürdü (183). 94 (712-713)'te Abdülaziz, yine Gazelon'a kadar uzanan bir akın yaptı. Yezid, İsaoria'ya akın ederken, Abbas da Psidia'daki Antakya'yı (Yalvaç) zaptederek çok miktarda esirle geri döndü. Bu sırada Filippikos bazı bilinmeyen sebeblerle, Ermeniler'i imparatorluk topraklarından kovdu ve bunlar Araplar tarafından Malatya bölgesinde iskan edildiler (712). Berî

(180) E. W. Brooks, "The successors..", s. 412

(181) Aynı eser, s. 413

(182) Taberî, c. VIII, s. 1235

(183) E. W. Brooks, "The successors..", s. 414. Misthia, Beyşehir gölünün kuzeydoğu ucunda Kirilikasaba civarındaki Manastır denilen mahalde idi. Bkz: W. M. Ramsay, Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası, s. 367

taraftan Avrupa'da Bulgarlar İstanbul kapılarına kadar dayandılar.

Filippikos'un yakından ilgilendiği tek mevzu kendisi ateşli bir Monothelite olduğu cihetle kilise meseleleri idi ve bu yüzden kilise ile de arası açıldı. Bulgarlar'a karşı harekete geçmeleri için Anadolu'ya getirttiği Opsikion teması kumandanları tarafından, sirk gösterilerinden sonra istirahata çekildiği bir sırada, Yeşiller partisinin de desteği ile tertiplenen bir suikast neticesinde tahttan indirildi ve 713 yılında Anastasios tahta geçti (184).

Anastasios karakter bakımından selefinin tam zıddı idi. İmparatorluğu müdafaa edebilmek için gayret etti ise de, içinde bulunduğu vaziyet bu zattan daha müktedir bir insana ilhuyaç hissettiriyordu. 714'te Mesleme Galatia'ya (Ankara civarı) akın yaptı (185). Abbas b. Velid, Heraclea (Konya Ereğlisi) ve başka iki kaleyi daha zaptetti ve kardeşi Bısr de Anadolu'da kışladı. Diğer taraftan Vaddahi isimli bir Arap kumandanı mağlub oldu ve yanındaki 1000 kişiyle birlikte katledildi (186). Bizans İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu karışık vaziyetten istifade etmek isteyen Velid, bu bitip tükenmez akınlardan daha tesirli bir şeyler yapmaya karar vererek, bir İstanbul seferi için hazırlıklar yapmaya başladı. Bu husustaki raporları işiten Anastasios, neler olup bittiğini öğrenmesi için bir elçi gönderdi. Bu elçinin büyük bir seferin hazırlıkları yapıldığını bildirmesi üzerine, üç yıl yetecek kadar zahire tedarik edemeyecek durumda olanların İstanbul'u terketmesini emretti; gemiler inşa etmek, tahıl ambarlarını doldurmak, surları tamir etmek ve müdafaa silahları tedarik etmek suretiyle uzun sürebilecek bir İstanbul muhasarasına hazırlanmaya başladı (187).

715'te, 655'teki Zât-üs-Savâri savaşında olduğu gibi, bir Mısır donanması Finike'den gemi inşası için lüzumlu olan

keresteyi tedarik etmeye geldi. Anastasios, Bizans filosundaki en hızlı gemileri seçerek Rodos'ta Arap donanması ile savaşması için gönderdi. Gemide Opsikion temasından askerler de vardı. Bunlar Finike'ye hareket emrini dinlemiyerek amirali katlettiler. Filodaki gemilerin çoğu ayrılıp gitti ise de asiler İstanbul üzerine yürüdüler. Yol üzerinde Edremit'te karaya çıktılar. Bu themanın, vaktiyle Anastasios'u tahta çıkaran ihtilalleri esnasında kumandanları vaziyete hakim olamamış ve kendi içlerinden tahta bir namzet bulamadıkları için, o sırada imparatorluk kâtibi olan Anastasios'un tahta çıkmasını kabul etmek zorunda kalmışlardı. Bu defa da bir namzet yokuğu sebebiyle teşebbüslerinin akamete uğramasından korkarak kendilerine bir imparator seçmek istiyorlardı. Tahta çıkmaya hiç de hevesli olmayan, hatta bunların elinden kaçarak kurtulmaya çalışan zavallı bir vergi tahsildarını zorla imparator ilan ettiler. Anastasios İstanbul'u terk ederek İznik'e çekilip bu karışıklığın geçmesini beklemeye başladı. Asiler Bithynia'daki düzensiz Got-Grek zümrelerini de peşlerine takarak ve bulabildikleri tüccar gemilerini toplayıp, kara ve denizden İstanbul üzerine yürüdüler. İçerden gördükleri yardım sayesinde İstanbul'a girerek vaziyete hakim oldular. Daha fazla direnmenin faydasız olduğunu gören Anastasios, 716'nın mart ayında hayatının bağışlanması şartıyla tahttan çekildi (188). Her ne kadar Opsikion teması payitahta yakınlığı sebebiyle imparator tayininde müessir olabiliyor idiyse de, bu thema Asya themalarının en küçüğü idi ve diğer iki thema (Anatolikoi ve Armeniakoi themaları)'nın bu kukla imparatora pek aldırış etmeyeceği belli idi. En geniş thema olan Anatolikoi temasına Maraşlı Leo kumanda ediyordu (189). Bu zat Justinianos devrinde askerî kabiliyeti ile dikkat çekmiş ve Anastasios hükümdar olunca Anatolikoi teması kumandanlığına getirilmişti. Anastasios, İznik'e çekildiği ve asilerin Theodosios'u imparator ilan ederek İstan-

(184) E. W. Brooks, "The successors..", s. 415

(185) Aynı eser, s. 415

(186) Taberî, c. VIII, s. 1266-1267

(187) E. W. Brooks, "The successors..", s. 415

(188) E. W. Brooks, "The successors..", s. 416

(189) Leo'nun Maraşlı olduğuna dair iddiaların münakaşası için bkz: A. Vasiliev, Bizans İmparatorluğu Tarihi, s. 297

bul'u ele geçirdikleri sırada, Leo, velinimetisi olan Anastasios'un tarafını tutarak, Theodosios'u meşru hükümdar olarak tanıma-
mıştı; Anastasios tahttan feragat ettikten sonra da Theodo-
sios'un hükümdarlığını kabul etmedi ve asi bir kumandan ola-
rak kaldı. Gerçek niyeti tahtı ele geçirmekti (190).

h) Süleyman Devri:

Bu arada 715 şubatında Velid vefat ettiğinden, İstanbul se-
feri projesini gerçekleştiremedi. Ancak ondan sonra halife olan
kardeşi Süleyman da onun izinden gitti. Müslümanların
hazırlıkları süratle inkişaf ediyordu. Taborî'ye göre 97 (715-
716) yılında halifenin kardeşi Mesleme b. Abdülmelik kara yo-
luya Ömer b. Hüseyre de donanma ile harekete geçti (191). J.
Wellhausen, Mesleme'nin bu tarihten biraz daha önce harekete
geçtiği kanaatinde (192). Menbiçli Agapius'ta Mesleme,
Süleyman b. Abdülmelik devrinin daha ilk senesi içinde yola
çıkış gösterilmekte ve bu da Wellhausen'in 97 senesi girme-
den evvel hareket ettiği hakkındaki faraziyesini teyid etmekte-
dir. Agapius'a göre Anastasios, askerin isyanını haber alınca
İznik'e iltica etmiş ve oradan Mesleme'ye elçi göndererek
Süleyman'ın, Arap askerleriyle kendisine yardım etmesini rica
etmiştir (193).

Mesleme, 715 sonlarında Hısn el-Sakalibe'yi (194) (Lou-
lon) fethetti. Bu kale, Toros geçitlerine hakim olan fevkalade
ehemmiyetli bir mevkiydi. 716'da Süleyman, Mesleme ordu-

sunun öncüsü olarak Anadolu'ya gönderildi (195). M. Canard'a
göre, Agapius'taki, Anastasios'un Mesleme'den yardım
isteğinde bahsi geçen, Süleyman'dan maksat halife değil, bu
Süleyman olmalıdır (196). Süleyman, Galatia'daki Amorion
önünde kamp kurdu. Theophanes Leo'nun Amorion önlerinde
Süleyman'la ve Baccharos (197) (Bahteri) isminde biriyle
giriştiği müzakerelerden bahseder (198).

Süleyman, Amorion'u muhasara ettiğinde, şehirde garni-
zon yoktu; surların kuvveti ve halkın cesareti sayesinde uzun
müddet direndiler. Leo'nun Theodosios'a itaat etmediğini ve
elinde güçlü birlikler bulunduğunu öğrenen Arap kumandanı
imparatora karşı onunla müşterek hareket etmeye ve onun bir-
liklerini desteklemeye karar vererek Leo'ya şöyle bir mektup
yazdı: "Tahta sizin layık olduğumuzu biliyoruz. Gelin bizi
görün, tahtı elde etmenize yardımcı olalım; ve böylece iki mil-
let arasında gerekli olan barışı beraberce kuralım." Leo ona,
"Amorion muhasarası ile bu sulhçu tavrın birbirine uymadığı",
cevabını verdi. Süleyman yeminle, Leo gelir gelmez muhasa-
rayı kaldıracaklarını, kendisi ve maiyetinin emniyetinin de te-
min olunacağını vaadetti. Hırslı bir insan olan Leo, 300
şövalye ile yola çıktı. Araplar onu taziz için kendisini silah
elde beklediler. Geldiğini görünce kamplarından 500 adım ile-
riye savaş düzeninde çıktılar ve onu imparator olarak selamladı-

(190) Lebeau, Histoire du bas Empire, c. XII, s. 104

(191) Taberî, c. IX, s. 1309

(192) J. Wellhausen, "Die Kampfe..", s. 440

(193) Agapius, Kitab-ül Unvan, s. 501

(194) E. Honigmann'a göre, (Bizans Devletinin Doğu Sınırı, s. 42).
Loulon'un harabeleri Ulukışla yakınındadır. W. M. Ramsay'a göre,
(Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası, s. 391). Hısn el-Sakalibe Lou-
lon'dur ve Slavlar'ın (Sclavinia'lıların) şehri manasına gelir.

(195) E. W. Brooks, "The successors..", s. 417

(196) M. Canard, "Araplar'ın İstanbul Seferleri", s. 251

(197) Agapius, Amorion'dan bahsetmez, ancak Süleyman'ın ikinci
yılında Mesleme'nin Süleyman b. Muad ve Bahteri-ibnü'l Hasan
kumandasındaki öncü kuvvetlerini takiben İznik'e kadar gittiğini
yazıyor. Herhalde Theophanes'teki Baccharos ile Bahteri aynı
zattır. Sonra Leo -herhalde İznik havalisinde- Süleyman İbni
Muad ile buluşup görüşür ve onun delaliyetiyle Mesleme'nin huzuru-
na kabul edilir. Ondan sonra da İznit üzerine yürür, Theodosios'un
askerini bozup, oğlunu öldürür. Bkz: Agapius, Kitab-ül-Unvan,
s.501

(198) M. Canard, "Araplar'ın İstanbul Seferleri", s. 225

lar. Araplar'ın Leo'ya gösterdiği teveccühü surlardan seyreden Amorion ahalisi büyük bir heyecana kapıldı. Artık sulh anlaşmasının maddeleri düzenlenecekti. Leo kendi grubuyla ayrı bir yerde kamp kurmak istedi ve 3 gün boyunca Arap kumandanlarıyla müzakereler yapmaya gitti. Bu arada verilen söze rağmen muhasara devam ediyordu (199).

Araplar, Bizans'a karşı vaktiyle Saborios'u kullandıkları gibi şimdi de Leo'yu kullanmak istiyorlardı. Buna mukabil, Theodosios'a isyan etmiş olması sebebiyle Amorion'lularla arası açık olan Leo, şehir ahalisi ile anlaşmak için bu muhasaradan istifade etti. Şehirdeki din adamları ile gizlice görüşerek onları kurtaracağını vaad etti (200). Araplar hakikatte hem Leo'yu, hem de Amorion'u ele geçirmeye çalışıyorlardı. Bu arada Mesleme gitikçe yaklaşıyordu. Leo, Araplar'ın elinden kurtulabilmek için güya bizzat Mesleme ile görüşmek üzere 300 süvari ile yola çıktı. Kaçmaması için kendisinininkinden daha kuvvetli bir Arap birliği ona refakat ediyordu. Fakat kamp dışına çıktıklarında Leo bunları gafil avlayarak cilerinden kaçıp kurtulmaya muvaffak oldu. Bunlar, döndüklerinde Süleyman aleyhinde dedikodu ettiler; "Bu duvarlar önüne ne yapmaya geldik. Neden etrafı yağma etmiyoruz" diyorlardı. Çadırlarını yakıp dağıldılar. Kendi ordusuna ulaşan Leo, Araplar'ın geri çekildiğini öğrendi, ancak Mesleme'nin gelip kuşatmaya devam edeceğinden korkarak, Nicetas adlı bir kumandan idaresinde 800 askerini Amorion'u müdafaa etmeye gönderdi ve şehirden kadın ve çocukların uzaklaştırılmasını emretti. Sonra Araplar'ı yenecek kadar güçlü olmadığını hissederek Psidia dağlarına çekildi. Bu sırada Mesleme, Kapadokia'ya girmişti (201). Leo, Mesle-

(199) Lebeau, Histoire du bas Empire, c. XII, s. 98

(200) Kitab el-Uyûn'da verilen malumata göre de Amorion ahalisi Leo'ya tabi olmak istemezler. Ancak Arap tehlikesi sebebiyle bunu kabullenmek zorunda kalmışlardır. Bkz: E. W. Brooks, "The Campaign of 716-18 from Arabic sources", Journal of Hellenic Studies, XIX, 1899, s. 22

(201) Lebeau, Histoire du bas Empire, c. XII, s. 107

me'ye elçi göndererek onunla görüşmek istediğini bildirdi. Mesleme, her ne kadar Leo'nun Amorion'a bir garnizon yerleştirmiş olduğunu duyarak sukut-ı hayâle uğramışsa da, Leo ile müzakereye devam etmiş ve Bizans imparatoruna karşı Leo'yu kullanmak istediğinden, onun desteğini kazanmak ümidiyle işgal ettiği bölgelerin yağma edilmesini yasaklamıştı; Leo kendisini görmeye geldiği takdirde, yapılacak sulh anlaşmasının tatmin-kâr şartları olacağını vaadetti. Leo bu hususta mutabık gibi görünüyor, elçi ve mektuplarla Mesleme'yi oyalayarak zaman kazanmaya çalışıyordu. Nihayet şansını denemeye karar vererek İstanbul'a gidip tacı ele geçirmek için İzmit'e kadar ilerledi (202). Leo, Mesleme ile anlaşmış gibi görünürse de, her şeyden evvel kendi hedefini takib ederek İzmit üzerine yürümüş ve orada kendisiyle mücadele etmek için gelen Theodosios'un oğlunu esir etmiştir (203). Daha sonra Leo, Üsküdar üzerine yürüdü. Birtakım müzakerelerden sonra Theodosios, hayatının bağışlanması şartıyla, senatonun tahttan feragat etmesi teklifini kabul etti. Leo, 716 martında Ayasofya'da imparatorluk tacını giydi. (204).

Bu arada Mesleme kışı Anadolu'da geçirmişti. Ömer b. Hübeyre kumandasındaki donanma ise Kilikia'ya kadar gelmiş ve orada kışlamıştı. Bahar gelince Mesleme, Bergama ve Sardes'i fethetti; Theophanes'e göre Mesleme, Leo'dan boşubosuna bir haber beklemişti. Nihayet onun kendisini aldattığını anlayınca Abydos'a (Nâra) girmiş ve Ömer b. Hübeyre kumandasındaki İslâm donanmasının yardımı ile Trakya'ya geç-

(202) Lebeau, Histoire du bas Empire, c. XII, s. 108

(203) Mesleme'nin Anadolu harekâtı sırasında Leo'nun ona birtakım diplomatik oyunlar oynadığı hususunda bütün kaynaklar ittifak etmektedir. Mesela, Agapius'a göre, (Kitab'ül-Unvan s. 501). Leo, Süleyman b. Muad'ın delaletiyle İznik civarında Mesleme ile görüşmüş ve ondan sonra da İzmit üzerine yürüyüp orada Theodosios'un askerini bozmuştur.

(204) M. Canard, "Araplar'ın İstanbul Seferleri", s. 225

mişti (205). 716 yılında, 15 Ağustos'ta İstanbul muhasarası başladı (206).

İslâm ordusu İstanbul'un aşılması imkânsız surları önünde yerleşti. Surların giriş çıkışları kontrol altına alındı, mancıklar yerleştirildi. Kitab'ül-Uyûn'un müellifine bakılırsa, Mesleme'nin getirdiği harb aletleri arasında neft de vardı (207). E.W. Brooks, muhasaralarda neftin müdafaa maksadıyla kullanıldığını, ancak hücum maksadıyla kullanıldığını dair herhangi bir misal bilmediğini söyleyerek bu hususta şüphe izhar ediyor (208). M. Canard ise, buna misal olarak Baybars'ın Mar-kab muhasarasını veriyor ve "neft" in meydan muharebelerinde bile kullanıldığını ilave ediyor (209).

Enteresan bir husus da Mesleme'nin, muhasara esnasında ordunun iagesini temin için, İstanbul'a varıncaya kadar her sü-

(205) Mesudî, Muruc uz-Zehb, neşr: P. Counéille (Paris 1863) c. II, s. 317. Ayrıca bkz: Süryani Mihail, Chronique, Fransızcaya terc: J. B. Chabot (Paris 1905), c. II, s. 485

(206) M. Canard, (Araplar'ın İstanbul Seferleri s. 224), J. Wellhausen'in bu seferin kronolojisini kati olarak tesbit ettiğini kabul ederek neticeyi şöyle hülâsa ediyor: "Bu sefer Theophanes'e göre 6208, 6209 ve 6210 seneleri boyunca devam etmiş ve Mesleme, 5 Eylül 715 tarihinde başlayan h. 97 senesi iptidalarında yola çıkmıştır. Hicretin 98 tarihinde ve miladın 716 senesi ağustos ayında İstanbul'u muhasara etmiş ve hicri 99 senesinin miladî 14 Ağustos 717 tarihinde başlayan ikinci ayında (= Safer'de), yani 717 senesi eylül ayında vefat etmiş olan halife Süleyman'ın son günlerinde muhasarayı kaldırmıştır." Halbuki E. W. Brooks'a göre sefer 716-718 yılları arasındadır; zira Leo 717 martında ve muhasaradan birkaç ay önce imparator olmuştur. (Bkz: "The Successors.", s. 417 ve "The Campaign of 716-18 from Arabic sources", s. 24). Bunların münakaşası için bkz: J. Wellhausen, "Die Kampfe..", s. 440-442

(207) E. W. Brooks, "The Campaign of 716-18", s. 21

(208) Aynı eser, s. 21'de 2 no.lu dipnot

(209) M. Canard, "Araplar'ın İstanbul Seferleri" s. 252, 98 nolu dipnot

varinin atının terkisinde bir miktar darı taşımasıdır (210). Mesleme, bu darının yenilmesini yasaklar; buğdayın ekilmesini ve hasat mevsimine kadar askerin yağma akınları ile geçinmesini emreder (211).

Mesleme, İstanbul'u muhasara ettikten sonra Leo'dan bir sulh teklifi geldi. Ancak Mesleme bu teklifi kabul etmedi ve halifeden yardımcı kuvvet istedi. Kitab'ül-Uyûn'da, bu sulh görüşmelerine dair birçok garip tafsilat vardır. Gûyâ Leo, Mesleme'yi kandırarak ordunun erzakını yakmaya ikna etmiş, hatta bu erzakın bir kısmını İstanbul'a taşımak için Mesleme'den izin almıştır. Aynı rivayet kısaltılmış olarak Taberî'de de vardır. Buna göre Mesleme, İstanbul'u muhasara ettikten sonra Leo'yu Amorion'dan getirir; onunla anlaşır ve kendi himayesinde olan Leo'yu imparator olarak kabul etmeleri için Bizanslılar'a baskı yapar. Kısaca Leo, Mesleme'nin casusudur, ama onun sayesinde imparatorluğu elde ettikten sonra ihanet eder (212). Halbuki İstanbul muhasarasından aylarca önce Leo imparatorluğu elde etmişti. Bu arada Amorion müzakerelerinde bahsi geçen Süleyman b. Muad da Leo'nun ihaneti yüzünden şüpheli görülür ve intihar eder. Kitab'ül-Uyûn'da, bu müzakerelerde rol oynayan bir şahıs olarak, Abdullah el-Battal da zikrediliyor. İbni A'sam'ül-Kûfi ise ondan "Battal b. Ömer" diye bahsediyor. E. W. Brooks, sadece bazı kilise zabıtlarından bilinen "Kırk kulaçlık adam" lakablı bir Yahudinin İstanbul muhasarası esnasındaki sulh müzakerelerinde Leo'nun elçisi olarak gösterilmesi sebebiyle, bu malumatın tamamen uydurma olmayıp teferruatı meçhul kalan birtakım bozuk rivayetler olduğuna hükmeder (213). İbn'ül-Esir de böyle bir sulh müzakeresinden

(210) Taberî c. IX, s. 1315. Kitab'ül-Uyûn'da yer alan birçok garib teferruat Taberî'de kısaltılmış olarak yer almakta ve her iki kaynağın da aynı rivayetleri kullandığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bkz: E. W. Brooks, "The Campaign of 716-18", s. 21

(211) Aynı eser, s. 1316

(212) E. W. Brooks, "The Campaign of 716-18", s. 24

(213) E. W. Brooks, "The Campaign of 716-18", s. 26

bahsediyor (214). İbni Asam'ül Kuffi'ye göre de birçok sulh müzakereleri olmuş ve Leo haraç vermeyi kabul etmişse de taraflar anlaşmamışlardır (215).

Mesleme'nin istediği yardımcı kuvvet, 1 Eylül'de Süleyman isimli birisinin idaresindeki 1800 yelkenli gemiden mürekkeb donanma ile İstanbul'a geldi (216). İslâm donanması Haliç'ten itibaren Marmara surları önündeki bütün sahayı kaplıyordu (217). Bu ikinci filonun gelmesinden 2 gün sonra şiddetli bir lodos çıktı ve gemileri demir almak zorunda bıraktı. Bu yüzden gemilerin bir kısmı Trakya sahillerine, bir kısmı da Kadıköy'e gittiler. Bu sırada erzak ve malzeme gemileri, ağır olmaları sebebiyle ve boğazın akıntılarında iyi hareket edemediklerinden savaş gemilerinden ayrılmak zorunda kaldılar. Bu fırsatı değerlendiren Bizans donanması, bizzat Leo bir sürat gemisine binmiş olduğu halde, bu geride kalan gemilerin arasına dalarak grejuva ateşiyle hepsini tahrip ettiler. 20 erzak gemisi karaya oturdu, kalanlar da yükleriyle birlikte yanıp mahvoldu. Savaş gemilerinin bir kısmı da şiddetli lodos yüzünden Marmara'daki adalara çarparak parçalandı. Bu arada Leo tahta dubalar kullanmak suretiyle haliçe bir zincir çekti. İmparatorun maksadı İslâm donanmasını haliçe çektikten sonra bu zincir vasıtasıyla çıkışı kapatarak hepsini yakmaktır (218).

Müslümanlar ertesi gece yeniden hücum etmeyi planlamışlardı; ancak grejuva ateşiyle imha edilen erzak gemileri yüzünden cesaretleri kırılmıştı. Tekrar hücum etmekten vazgeçerek, geri çekildiler ve surlardan iki buçuk fersah uzaklıkta demirlediler.

Bu sefer karadan yapılan taarruzlar başladı. Mesleme'nin bu kuvvetli surlar karşısında beklemekten başka yapabileceği

(214) İbn'ül-Esir, c. V, s. 27

(215) İbni Asam'ül Kuffi, Kitab-ül Fütuh, Topkapı Sarayı III. Ahmed ktp. No. 2956, c. II, s. 162

(216) M. Canard, "Araplar'ın İstanbul Seferleri", s. 226

(217) Lebeau, Histoire du bas Empire, c. XII, s. 116

(218) Aynı eser, c. XII, s. 117

pek fazla bir şey yoktu. Ancak mahsurların, uzun bir muhasara ihtimaline karşı, Anastasios devrinden itibaren çeşitli tedbirler almış olduklarını biliyoruz. Üstelik müslüman donanmasının getirdiği erzak gemilerinin bir kısmı fırtına esnasında telef olmuş, bir kısmı da Leo tarafından zaptedilmişti. O sene kış erken geldi ve uzun sürdü; 110 gün boyunca karlar erimedi. Çok şiddetli soğuklar sebebiyle çok sayıda at ve deve telef oldu. Ordunun barınabilmesi için barakalar yapmak ve toprak altında mağaralar kazmak zarureti hasıl oldu. Askerler açlıktan kırılıyordu. Yük hayvanlarını, ağaç kabuklarını ve hatta at takımlarının derilerini bile yemek mecburiyetinde kaldılar (219).

İlkbaharda Sufyan kumandasındaki 400 gemiden mürekkeb Mısır filosu geldi. Gemiler silah ve buğdayla yüklüydü ve ayrıca sürat gemileri de vardı. Grejuva ateşinden korkan Sufyan İstanbul'a gitmeyerek tehlikeden uzak bir körfezde demir attı. İki gün sonra Yezid kumandasında 300 erzak gemisi daha geldi (220). Fakat bir ihanet bu yardımların Mesleme'nin eline geçmesine mani oldu. Müslüman donanmasındaki Hristiyan tayfalar isyan ederek ele geçirdikleri gemilerle, geceleyin İstanbul'a geldiler ve Leo'ya Arap donanmasının yerini haber verdiler. Bu fırsattan istifade eden Leo, hafif sürat gemilerini sifnoforlarla donatarak Mesleme ordusuna yardıma gelen İslâm donanmasına hücum etti. Müslüman donanmasına yaklaşınca bu gemiler ateş püskürtmeye başladılar ve büyük bir yangın çıkardılar. Yanmaktan kurtulan gemiler de zaptedildi ve bunlardaki erzak İstanbul'a taşındı.

Theophanes'e göre Merdasan isminde birisinin kumandasında İzmit'e kadar ilerleyen bir yardım ordusu da Bizanslılar tarafından pusuya düşürülerek darmadağın edildi (221). Tabe-

(219) M. Canard, "Araplar'ın İstanbul Seferleri", s. 226. Ayrıca bkz: E.W. Brooks, "The Campaign of 716-18", s. 29

(220) Lebeau, Histoire du Bas-Empire, c. XII, s. 118. Arap rivayetlerinde bu isimlerden bahsedilmiyor.

(221) M. Canard, "Araplar'ın İstanbul Seferleri", s. 226

ri'ye göre 98 (716-718) yılında Burgân (Bulgarlar) Mesleme'ye hücum ettiler. Bunun üzerine halife Süleyman, Mesade veya Amr b. Kays kumandasında yardımcı kuvvetler gönderdi; ancak bu ordu da Slavlar tarafından pusuya düşürüldü (222). Taberî, sonunda Slavlar'ın dağıldığını söylüyor. Burada bahsi geçen Mesade ile Theophanes'in bahsettiği Merdasan aynı şahıs olmalıdır. Mesade'nin Slavlar tarafından pusuya düşürülmesi de mümkündür; zira Slavlar'ın Bithynia'da (İzmit civarında) iskan edilmiş olduklarını biliyoruz. Theophanes Bulgarlar'ın Bizans'ın yardımına gelmediğini, aksine Araplar tarafından kendi memleketlerinde baskına uğradıklarını yazar: Ömer b. Hübeyre, Bulgarlar'ın ülkesine taarruz etti; ancak Bulgarlar tarafından ağır bir mağlubiyete uğratıldı (223). Herhalde açlık sebebiyle büyük sıkıntılar çeken Araplar, Bulgar memleketlerini yağma ederek bu sıkıntıdan kurtulmak istemişlerdi.

Üstüste gelen birçok felakete rağmen Mesleme inatla muhasarayı devam ettiriyordu. Fakat 99 yılının ikinci ayında (Eylül 717) Halife Süleyman vefat etti ve yeni halife Ömer b. Abdülaziz, Mesleme'ye muhasarayı kaldırıp dönmesi emrini gönderdi (224). Kitâb-ül Uyûn'a göre Mesleme'ye dönüş emrini götüren "berîd'e (Posta habercisi), şayet Mesleme muhasarayı kaldırmak istemezse dönüş emrini askere bizzat tebliğ etmesi emrolunmuştu. Her şeye rağmen Mesleme muhasaraya devam etmek istedi ise de bu vaziyet karşısında çaresiz kalarak dönüş emrini verdi (225).

M. Canard'a göre, "Leo'ya nisbeten Mesleme cidden acınacak bir zavallı vaziyetindedir. Meydana çıkarılması bizim için pek basit birtakım hilelere aldanıvermiştir: Leo'nun Mesleme'yi Arap ordusu erzakının yakılmasına hakikaten ikna etmiş olması pek muhtemeldir; İbn-ül-Esir'in kaydettiği bir rivayete nazaran Leo'nun hilesi İstanbul'un iâşesini temin ettir-

(222) Taberî, c. IX, s. 1317

(223) J. Wellhausen, "Die Kampfe...", s. 441

(224) Taberî, c. IX, s. 1346

(225) Kitâb-ül-Uyûn, s. 39

miş olmasından ibarettir. Fakat şu da muhakkaktır ki, Mesleme kolayca aldatılabildiği için, Leo onu istediği gibi oynatabileceğini iyice anlamıştır. Herhalde Kitâb-ül Uyûn'un müellifi, Mesleme'nin aciz bir adam olduğundan bahsetmekle hakikati tamamiyle ifade etmiş demektir" (226). Halbuki Kitâb-ül-Uyûn'un verdiği masal kabilinden teferruata inanmak mümkün olmadığı gibi, böyle bir hüküm vermek de mümkün değildir. Leo'nun birtakım erzak gemilerini zaptetmesi lodos fırtınası sayesinde mümkün olmuştur ve bu meselenin yegâne kabul edilebilir izah şekli de budur. Peşpeşe gelen bir sürü tabii afet karşısında Mesleme'nin yapabileceği hiçbir şey yoktu. Leo'nun muktedir bir asker ve usta bir siyaset adamı olduğu kabul edilebilir. Ancak bu hikâyede Mesleme'nin aciz bir insan olduğunu gösteren -Kitâb-ül Uyûn'daki uydurma teferruat sayılmazsa- hiçbir unsur yoktur. Söyleyebileceğimiz yegâne makul şey, bunun talihsiz bir sefer olduğudur.

Theophanes'e göre dönüş yolunda da talihsizlik Araplar'ın yakasını bırakmamış ve fırtınaya yakalanan donanma bir taraftan da Bizanslılar'ın taarruzlarına uğrayarak tamamen mahv olmuştur. Buna göre sadece beş gemi Suriye'ye geri dönebilmiştir (227).

Muahhar Arap ve Türk tarihçilerin eserlerinde Mesleme seferine ait birçok efsanevi hatıralar bulmak mümkündür (228). Bilhassa Mesleme'nin İstanbul'da yaptırdığı söylenen bir cami ile ilgili pek çok kayıt bulmak mümkündür; Galata camiini ve hatta Galata kulesini Mesleme'nin yaptırdığını söyleyenler de vardır (229). Bu sefer esnasında ismi geçen Abdullah el-Battal'ın kahramanlıklarına dair destanî bir edebiyatın Türk halkı arasında çok popüler olduğu da hatırlanabilir. Ostrogorsky'e göre meşhur Bizans destanı Digenes Akrites'te de müslü-

(226) M. Canard, "Araplar'ın İstanbul Seferleri", s. 231

(227) M. Canard, "Araplar'ın İstanbul Seferleri", s. 226

(228) Bu efsanelerle ilgili fazla malumat için bkz: M. Canard, "Araplar'ın İstanbul Seferleri", s. 231-236

(229) Aynı eser, s. 255

manların Anadolu'ya yaptıkları muhtelif seferlere ait akislerin bulunduğu isbat edilmiştir (230).

i) Ömer b. Abdülaziz ve II. Yezid Devirleri:

Taberî'ye göre 99 (717-718) yılında Amr b. Kays Anadolu'ya bir yaz seferi yapmıştır (231). Ancak 100 (718-719) yılında bu seferlerin yapıldığı bir ileri karakol olan Darende'deki müslüman kuvvetleri geri çekilmiştir. Belazurî'ye göre, Ömer b. Abdülaziz, bir Bizans taarruzundan çekindiği için, Darende ahalisini -onların arzuları hilafına olarak- Malatya'ya iskan etmiş ve Ca'venet ibnü'l-Haris'i de Malatya valisi tayin etmiştir. Yine Belazurî'ye göre, o sırada Malatya harap bir halde idi ve yerli ahali olan zımmîlerden başka o civarda oturan müslüman ahali de yoktu. Darende'yi terkeden müslümanlar Malatya'ya yerleştiler (232).

Belazurî, Ömer b. Abdülaziz'in Misis'i de tahliye etmek istediğinden bahseder. Buna göre halife bizzat Misis'e gitmiş ve Misis kalesinden başka, Misis'le Antakya arasındaki bütün diğer kalelerin de tahribini emretmiştir. Halife ancak bu kalelerin stratejik ehemmiyeti hususunda ikna edildikten ve bu kaleler olmaksızın Suriye sınırlarının korunamayacağı hususunda ikna edildikten sonra bu kararından vazgeçmiştir (233).

Ancak Bizans taarruzu karadan değil denizden geldi. Belazurî'ye göre, yine bu 100. hicrî yıl içinde, Bizanslılar Suriye'nin sahil şehirlerinden olan Lazkiye'ye taarruz ettiler ve şehri tahrib ettikten başka birçok müslümanı da esir edip götürdüler. Halife surların yeniden inşa edilmesini emretti ve esir edilen müslümanları da fidyelerini ödeyerek kurtardı. Ancak bu işler halifenin vefatına kadar tamamlanamamıştı (234). 101

(230) G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, s. 132

(231) Taberî, c. XI, s. 1349

(232) Belazurî, s. 189

(233) Aynı eser, s. 170

(234) Aynı eser, s. 139

yılında (720 şubatında) Ömer b. Abdülaziz vefat etti ve Yezid b. Abdülmelik halife oldu.

Yezid'in cülusundan hemen sonra Yezid b. Mühelleb'in isyanı vukubuldu. Bu isyan Mesleme b. Abdülmelik tarafından 102 yılında (720 ağustos) bastırıldı (235). Mutad olarak her yaz yapılan Anadolu seferleri bu tarihten itibaren yeniden başladı. Fakat bu tarihten sonra yapılan seferler, pek fazla ehemmiyeti olmayan, neticesiz yağma akınlarından ibarettir. Bu seferler esnasında zaptedilen kalelerin muhafaza edilmeyip, yağma edildikten sonra terk olundukları anlaşılmaktadır.

Taberî'ye göre Ömer b. Hübeyre, Armenia'daki bir Bizans kuvvetine saldırmış ve "rivayete göre" 700 esir almıştır (236). Yine bu 102 (720-721) yılında, İbnü'l-Esir'e göre Abbas b. Velid Dalisa'yı (Dalisandos) zaptetmiştir (237). Taberî'ye göre ise Abbas b. Velid 103 (721-722) yılında bir akın yapar ve Rasale (?) denilen şehri alır (238). E. W. Brooks'a göre bu isimle kastedilen şehrin Ouasada (Yunuslar) olabileceğini, ancak önceki yılın hadiseleri içinde zikredilen Dalisa şehrinin zaptı ile ilgili haberin tekrar edilmesinden ibaret olmasının da mümkün olduğu söyler (239). 104 (722-723) yılında ise, Abdurrahman b. Süleyman'ın, Anadolu'nun güney taraflarına doğru ve Osman b. Hayyan'ın da Anadolu'nun kuzeyine doğru bir yaz akını yaptıkları şeklindeki rivayet Yakubî'de yer almaktadır (240).

(235) Fazla malumat için bkz: J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, s. 148 vd.

(236) Taberî, c. IX, s. 1437

(237) İbnü'l-Esir, c. V, s. 101

(238) Taberî, c. IX, s. 1437

(239) E. W. Brooks, "the Arabs in Asia Minor", s. 197. W. M. Ramsay'a göre Dalisandos, şimdiki Fasıllar ve Ouasada da şimdiki Yunuslar köyü olup, her ikisi de Konya ve Beyşehir gölü arasındadırlar. (Bkz: Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası, s. 368 ve 469) Haritaya bkz.

(240) Yakubî, s. 328

k) Hişam Devri:

105 yılında (26 Ocak 72') halife Yezid vefat etti; veliahdliğe önce kardeşi Hişam'ı ve ondan sonra da kendi oğlu Velid'i tayin etmişti. Yeni halife Hişam, daha hilafetinin başlangıcında III. İstanbul seferinden sonra duraklamış olan Anadolu seferlerini ciddiyetle ele aldı. Hudut istihkamlarını yeniden ileri sürerek her yaz mevsiminde, aynı zamanda ve birbirine yakın istikamette, iki veya üç sefer yaptırdı (241). İbnü'l-Esir'e göre, Mervan b. Muhammed, 105 (723-24) yılında Konya ve Kemah'ı zaptetmiştir (242). Hişam devrinde Anadolu seferlerinin başında, umumiyetle oğulları Muaviye ve Süleyman'ın kumandan oldukları görülmektedir. Fakat Hişam devrindeki seferlerde bilhassa Abdullah el-Battal'ın temayüz ettiği görülür. Hişam devrinde Anadolu seferlerinde büyük gayretler sarfedildi ve gerçi kış aylarında elde tutulması pek mümkün olmamakla beraber birkaç şehir ve kalenin fethi müyesser oldu.

106 (724-725) yılında, Muaviye b. Hişam ve Said b. Abdülmelik birer akın yapmışlardır (243). 107 (725-726) yılında ise, Muaviye, Kıbrıs güzergâhı ile denizden, Mesleme b. Abdülmelik de kara yoluyla akınlar yaptılar (244). Taberî'ye göre 108 (726-727)'de Mesleme b. Abdülmelik Kayseri'yi aldı (245). Halbuki Agapius'a göre, Hişam'ın üçüncü yılında Mesleme, Pontus'daki Neokaesarea'yı (Niksar) fethetmiştir (246).

109 (727-728) yılında Muaviye b. Hişam, Hancere'yi (Gangra-Çankırı) fethetti (217). Muaviye'nin öncü kuvvetleri-

(241) Belazurî (s. 171)'e göre, Hişam, Misis'i tahkim etmiş ve o civarda birtakım başka hisarlar da inşa ettirmişti.

(242) İbnü'l-Esir, c. V, s. 125

(243) Yakubî, s. 328. Ayrıca bkz: Taberî, c. IX, s. 1462-1472

(244) Taberî, c. IX, 1487, Yakubî, s. 369, J. Wellhausen, "Die Kampfe..", s. 443

(245) Taberî, c. IX, s. 1491

(246) Agapius, Kitâb'ül-Unvan, s. 506

(247) Yakubî, c. II, s. 369

nin başında da Abdullah el-Battal vardı. Taberî'ye göre ise, Muaviye b. Hişam bu yıl Taiba (?) kalesini fethetmiştir. Ayrıca Abdullah b. Ukbe b. Nafi kumandasındaki donanma da bir deniz seferi yapmıştır (248).

110 (728-729) yılında, Taberî'ye göre, Muaviye b. Hişam bir sefer daha yapmış ve Samala'yı (?) fethetmiştir. Vakıfî rivayetine göre donanmanın başında, Abdurrahman b. Muaviye b. Hudeyc vardı (249). Kitâb'ül-Uyûn'a bakılırsa, Muaviye'nin öncü kuvvetlerinin başında yine Abdullah el-Battal vardı; Battal bir kale fethetti ve içindeki muhariplerden bir kısmını katletti. Ayrıca Muaviye b. Hişam tarafından muhasara edilen bir kaleden bahs olunmaktadır, fakat bu kalenin ismi kaynağa okunamaz hale gelmiştir (250). E. W. Brooks, bunun belki de Süryani Mihail'de kaydedildiği şekilde, İznik muhasarası olması ihtimaline işaret etmektedir. Bu muhasara, Suryani Mihail'de 731 yılında vukubulmuş olarak gösterilmektedir (251).

111 (729-730) yılındaki seferin başında da Muaviye b. Hişam vardır. Yine bir deniz seferi yapılmıştır (252). Ancak 112 (730-731) yılındaki seferinde Muaviye'nin Bizans arazisine girmeye muvaffak olamayarak Maraş civarındaki A'mak'ta beklemekle iktifa ettiği rivayet edilmektedir (253). Buna mukabil Taberî, Muaviye'nin Harşene'yi (Kharsianon) fethettiğini yazmaktadır (254).

113 (731-732) yılında Battal'ın silah arkadaşlarından Abdülvehhab b. Buht'un bir Anadolu seferi esnasında şehit olduğu bildirilmektedir. Sivas'ta bu zata izafe edilen meşhur bir türbe vardır. Battal ile birlikte yaptığı Anadolu seferlerinde temayüz eden Abdülvehhab bu sefer sırasında, Battal'ın kuvvetle-

(248) Taberî, c. IX, s. 1495

(249) Aynı eser, s. 150/1507

(250) Kitâb'ül-Uyûn, s. 90

(251) E. W. Brooks, "The Arabs in Asia Minor", s: 199, 4. dipnotu.

(252) Taberî, c. IX, s. 1526

(253) Yakubî, c. II, s. 369

(254) Taberî, c. I, s. 1530

rinden ayrı düşmüş ve savaşılarak şehit olmuştur. Kitâb'ül-Uyûn müellifi ise bu hadiseyi 112 yılında göstermekte ve Battal'ın adamlarının dağılması üzerine, Abdülvehhab'ın ileri atılıp savaşılarak öldüğünü yazıyor (256). Böylece Battal kurtulmuştur. Muaviye b. Hişam bu yıl da bir sefer yapmakla beraber, Maraş bölgesindeki sınırlarda bekleyip geri dönmüştür.

114 (732-733) yılında Muaviye b. Hişam, Afyon'a kadar ilerlemiş ve şehrin varoşlarını yakmıştır. Bu savaşlarda Battal birçok yararlıklar göstermiştir (257). Hazarlar'la Araplar arasında 112 yılından beri şiddetli savaşlar oluyordu ve tecrübeli asker Mesleme 113 yılında Kafkas kapısına kadar ilerlemişti. 114'te Mesleme geri döndü (258). Araplar'a karşı Hazarlar, Bizans'ın tabii mütefiki durumundaydılar, Armenia ve Kafkasya'da, Araplar'ı çok taciz ediyorlardı. 733 yılında, Bizans imparatoru Leo'nun oğlu ile Hazar hanının kızı evlendiler; böylece aralarındaki tabii ittifakı akrabalık bağlarıyla daha da kuvvetlendirdiler (259).

115 (733-734) yılında Suriye'de veba salgını çıktı. Taberî'ye göre Muaviye b. Hişam mutad Anadolu seferine yine çıkmıştır (260). Muaviye 116 ve 117 yıllarında da aynı şekilde Anadolu seferlerine devam etmiştir. Ancak Theophanes'e göre 118 yılındaki Anadolu seferleri sırasında attan düşerek ölmüştür (261). Muaviye b. Hişam, İspanya Emevileri'nin cediti idi. Taberî'de Muaviye'nin 118'de Anadolu seferine çıktığı bildirilmekte ancak ölümünden bahsedilmemektedir (262). Fakat bu tarihten sonra artık Muaviye b. Hişam'dan bahsedilmiyor.

(255) Taberî, c. I, s. 1559

(256) Kitâb'ül-Uyûn, s. 91

(257) Taberî, c. I, s. 1561

(258) J. Wellhausen, "Die Kampfe..", s. 443-444, Taberî, c. I, s. 1560-62

(259) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 139

(260) Taberî, c. I, s. 1562

(261) J. Wellhausen, "Die Kampfe..", s. 444

(262) Taberî, c. I, s. 1588

119 (737) yılında Anadolu seferinin başında Velid b. Ka'ka vardı (263). 120 (738-739) yılında ise Muaviye'nin kardeşi, Süleyman b. Hişam Anadolu seferinin kumandanıydı ve Sındire'yi fethetti (264). 121 (738-739)'da Mesleme b. Hişam'da Malatya civarına bir akın yaptı (265). Taberî'ye göre Mesleme, Matâmîr'i fethetti (266). (739-740) yılında Araplar Akroinon yakınında büyük bir bozguna uğradılar. III. Leo'nun Akroinon'da (Afyon) kazandığı bu zaferle, Bizans artık Arap tehdidinden kurtuldu. Abdullah el-Battal bu savaş sırasında öldürüldü. Bu bir dönüm noktasıydı. Ertesi yıl bu sefer Bizanslılar Malatya'ya hücum ettiler.

741 yılında Leo vefat etmiş ve oğlu V. Konstantinos, Bizans imparatoru olmuştu; Araplar'a hücum edeyim derken az daha tahtından olacaktı. Belazuri'ye göre 123 (740-741)'te 20.000 Bizanslı Malatya önünde kamp kurmuştu. Kuşatılanların yardım istemesi üzerine, Halife yardımcı kuvvetler gönderdikten başka, bizzat Rusaf'e'den hareketle Malatya üzerine yürüdü. Bizanslılar geri çekildiler (267). 742'de Konstantinos'un bu Arap seferi ile uğraştığı sırada, Opsikion themasından geçerken, Opsikion theması kumandanı Artabasdos, imparatorun ordusuna ani bir baskın yaptı ve Konstantinos'u mağlub etti. Artabasdos kendini imparator ilan etti ve İstanbul'a girerek taç giydi. Kaçıp kurtulan Konstantinos, bir zamanlar Anatolikoi theması kumandanı olan babasının askerî karargâhı Amorium'a gitti. Anatolikoi theması ve Leo'nun bu themanın taksimi suretiyle teşkil ettiği Thrakesion themalarının desteğini kazanarak Artabasdos'la mücadeleye başladı. 743 Eylül'ünde İstanbul'u muhasara ederek tahtını yeniden ele geçirdi.

(263) Taberî, c. I, s. 1593. Ayrıca Agapius'a göre (Kitâb'ül-Unvân, s.508), Mesleme b. Abdülmelik bu yıl Ankara'yı fethetmiştir

(264) Taberî, c. I, s. 1635

(265) Yakubî, c. II, s. 369

(266) Taberî, c. I, s. 1667. Matamir, yeraltı mağaraları manasına gelir. Bu hususta fazla malumat için bkz: E. Honigsmann, Bizans Devletinin Doğu Sınırı, s. 43-

(267) Belazuri, s. 190

Böylece Artabasdos'un 16 aylık saltanatı sona erdi (268). Konstantinos, bu kadar büyük kuvvetlere hükmeden thema kumandanlarının tahtı için arzettiği tehlikeyi görerek, Opsikion themasını iki parçaya ayırmak suretiyle, Bukellarion themasını teşkil etti. Daha önce aynı sebeple, III. Leo, Anatolikoi themasını parçalayarak Thrakesion themasını teşkil etmişti (269).

Yakubî'ye göre, 124 (741-742) yılında Süleyman b. Hişam, bir Anadolu seferi yapmış ve bu sefer esnasında, Bizans imparatoru Konstantinos ve Artiyas (Artabasdos) ile karşılaşmıştır; ancak iki taraf arasında herhangi bir muharebe olmamış ve Süleyman geri dönmüştür (270). Herhalde bu sırada Artabasdos'un taarruzuna uğrayan Konstantinos, Süleyman'ı takib etmek yerine kendi başının çaresine bakmak zorundaydı. Agapius'a göre, Konstantinos'la İstanbul'da tahtı ele geçirmiş bulunan Artabasdos arasındaki mücadeleler sırasında, 125 (742-743) yılında, Süleyman b. Hişam, Paphlagonia'yı yağma etmişti; zira bu sırada onu durdurabilecek hiçbir kuvvet yoktu (271).

Halife Hişam, 125 (Şubat 743)'te Rusafe'de vefat etti ve II. Yezid'in oğlu Velid, halife oldu. Bu sırada Konstantinos, artık vaziyete hakim olmuş ve taarruz sırası Bizans'a gelmişti. Bizanslılar Zibatra'ya kadar ilerleyerek şehri tahrib ettiler. Bizanslılar çekildikten sonra Zibatra tamir edildi (272). Halife kardeşi Gamr b. Yezid'i mukabil taarruz için Anadolu'ya sevketti (273). Ancak Velid'in hilafeti uzun sürmedi; Emevi hanedanı birbirine düştü ve bir isyan neticesinde Velid'in katlinden sonra Yezid b. Velid b. Abdülmelik halife oldu (Nisan 744). Ancak Yezid'in hilafeti de uzun sürmedi. Hilafete geçişinden kısa bir müddet sonra 744 Eylül'ünde vefat etti.

(268) G. Ostrogorsky, History of the Byzantine State, s. 147-148

(269) Aynı eser, s. 139-140

(270) Yakubî, c. II, s. 369

(271) Agapius, Kitâb'ül-Unvan, s. 510

(272) Belazurî, s. 195

(273) Yakubî, c. II, s. 369

1) Emevi Hanedanının Sonu:

III. Yezid'den sonra kardeşi İbrahim b. Velid halife oldu. Fakat onun hilafeti de uzun sürmeyecekti; Cezire valisi Mervan b. Muhammed isyan etti ve 744 aralığında Dımaşk'ta kendisine biat ettirmek suretiyle hilafeti ele geçirdi. Mervan'ın hilafeti devlete hakim olmak için yaptığı bütmez tükenmez mücadelelerle geçti. Bu durumdan istifade eden Bizanslılar 746'da Kuzey Suriye'ye bir akın yaptılar ve Maraş'a kadar geldiler, Mervan'ın iç savaşla meşgul olmasından istifade ederek kaleyi muhasara ettiler. İçindekiler göç etmelerine müsaade edilmesi şartıyla teslim oldular ve aileleriyle birlikte Cezire bölgesine ve Kınnaşrin'e çekildiler. Mervan bu sırada Suriye'de vukubulan isyanı bastırdı ve Maraş kalesini yeniden inşa etmek üzere bir ordu gönderdi. Maraş yeniden zapt ve tahkim edildi. Tabii Mervan Abbasi isyanlarıyla uğraşırken Bizanslılar gelip kaleyi yine tahrib ettiler (274).

Konstantinos'un Armenia ve Cezire seferleri daha başarılı oldu. İki mühim sınır kalesi Theodosiopolis (Erzurum) ve Melitene (Malatya), Bizanslılar'ın eline geçti. 747'de Bizans donanması, İskenderiye'den ayrılan bir müslüman donanmasını imha etti (275).

128 yılında Mervan, Haricî Dahhak'ın isyanını bastırmakla meşguldü; fakat bunu takiben Ebu Müslim idaresindeki Horasanlılar'ın isyanı başladı. Artık Emevi hanedanının sonu gelmişti (276). Belazurî'ye göre Abbasi hanedanının hilafeti ele geçirdiği 132 (749-750) yılında Bizanslılar Dar'ül-Hades'e (Adana, Maraş-Elbistan geçidi) hücum etmişlerdi (277). Hilafetin içinde bulunduğu bu şartlara rağmen, Bizanslılar'ın pek fazla arazi kazanamayıp, ancak bir sınır savaşı ile iktifa ettikleri görülmektedir.

(274) Belazurî, s. 193

(275) Lebeau, Histoire du Bas-Empire, c. II, s. 200

(276) Emevi hanedanının iç politika meseleleri hakkında fazla malumat için bkz: J. Wellhausen, Arap Devleti ve Sukutu, s. 148 vd.

(277) Belazurî, s. 190

IV- NETİCE

Araplar'ın Anadolu seferleri, İslâm İmparatorluğu ve Bizans İmparatorluğu arasındaki bir asırlık mücadele boyunca devam etmiş olup, tarihî bakımdan fevkalade mühim ve enteresan safhalar ihtiva eder. Müslümanlar, Suriye, Filistin ve Mısır'ı fethettikten sonra, bir taraftan Kuzey Afrika fütuhatına başlamış, bir taraftan da Anadolu'ya akınlar yapmaya başlamışlardı. Bu mücadelelerin tarzı, tarafların içinde bulunduğu tarihî şartlara göre değişmekle beraber, umumiyetle Bizans, Anadolu'da devamlı baskı altında kalmıştır. Bu suretle Suriye, tesirli bir şekilde korunmuş oluyordu. Deniz yoluyla gelecek olan Bizans donanması tehdidine karşı, Suriye valisi Muaviye'nin liderliğiyle teşkil olunan İslâm donanması, kısa zamanda müslümanların deniz üstünlüğünü de temin ettiğinden; bizzat Anadolu'da baskı altında kalan Bizans, Kuzey Afrika'daki İslâm fütuhatına hemen hemen seyirci olarak kalmak zorundaydı.

Muaviye devrinde müslümanlar, Bizans payitahtını iki defa muhasara ettiler; Bizans imparatorluğu, yokolmak tehlikesinden Grejuva ateşi sayesinde kurtuldu. Muaviye'den sonra zuhur eden iç savaş sırasında Bizans, rahat bir nefes aldıysa da, bu vaziyet Abdülmelik devrinde tekrar değişti. Abdülmelik, iç savaş sırasında elde tutulamayan Kuzey Afrika ülkelerinin fütuhatına yeniden başladı ve tabii Anadolu'daki mücadele de tekrar şiddetlendi. Araplar Anadolu'ya gittikçe daha fazla nüfuz etmeye başladılar ve Velid devrindeki hazırlıkların neticesi olarak, Süleyman devrinde İstanbul'u bir kere daha tehlikeli bir surette muhasara ettiler. Bu üçüncü İstanbul muhasarası da muvaffak olamadı; Bizans İmparatorluğu hayat-memat mücadelesi veriyordu. Bizans payitahtı, bu muhasaralardan güçlükle kurtuldu; İstanbul düşse idi, dünya tarihinin akışı, herhalde çok

büyük ölçüde değişik olacaktı.

İstanbul'un Süleyman zamanındaki başarısız muhasarasından sonra, Anadolu seferlerinde bir duraklama ve moral bozukluğu görülür. II. Ömer ileri karakolları geri çeker. III. Yezid'in kısa süren hilafeti devrinde de durum pek farklı değildir. Hişam zamanında Anadolu'daki mücadeleler tekrar canlanırsa da, III. Leo'nun Akroinon zaferinden sonra, artık taarruz sırası Bizans'a gelmiştir. Bunu Emevi İmparatorluğu'ndaki iç savaş takib ettiğinden, artık Anadolu'da Arap taarruzu mümkün olmayacaktır.

Anadolu'daki Emevi-Bizans mücadelesinin, enteresan tarihi neticeleri husule gelmiştir. Daha mücadelenin ilk devirlerinde Toroslar'ın güneyinde ve Suriye arasında kalan bölge, ıssızlaşmış; bilahare bu bölgede şaşırtıcı bir etnografik tadilat husule gelmiştir. Amanos dağlarında yaşayan Merdailer, II. Justinianos tarafından imparatorluğun iç bölgelerine ve Antalya civarına iskan edilmiştir. Tarsus, Misis, Adana, Maraş gibi stratejik ehemmiyeti olan bölgelere müslüman nüfus iskan edilmişti. Anadolu seferleri esnasında esir edilen yerli ahalî mütemadiyen Suriye'ye taşındığından, Bizans imparatorları, Balkanlar'dan getirdikleri Slavlar'ı Anadolu'da yerleştirmişler; bunlardan Araplar'a iltihak edenler Suriye'de iskan edilmiş ve aynı şekilde Toroslar'daki mühim stratejik mevkillerde Bizanslılar'ın yerleştiği Slavlar olmuştur. Bu bakımdan Slavlar şehri denilen Hisn el-Sakalibe hatırlanabilir. Yani bu seferlerin tazyiki sebebiyle, Anadolu'da büyük çapta bir nüfus hareketi olmuş, muhtelif göçler ve iskanlar husule gelmiştir. Anadolu seferlerinin, yağma ve esir alınıp bilahare Suriye'de satılan yerli halk sayesinde, Araplar için oldukça büyük bir gelir kaynağı olduğu da kabul edilmelidir.

Anadolu seferlerinin ehemmiyetli dinî ve kültürel tesirleri de vardır: Bizans tarihçileri, III. Leo devrinde başlayan ikonoklast (tasvir kırma), hareketini Arap tesirine atfetmektedirler. Monofizit mezhebinin nüfuz sahası olan Güneydoğu Anadolu ve Armenia'da müslüman hakimiyeti kurulabilmişti. III. Leo devrinde bitmez tükenmez kilise meselelerine bir yenisi daha

eklendi. Aslen Maraşlı olan III. Leo, 726 yılında tasvirler aleyhinde bir ferman neşretti. İkonoklast hükümdarların itikadınca, bu aziz tasvirleri, bir nevi puttu ve asıl Hıristiyanlığa ters düşüyordu. Bu yüzden III. Leo'ya Arap kafalı lakabı takılmıştı. Araplar Anadolu'ya sadece kılıçlarını değil, kendi kültürlerini, bilhassa her nevi puta karşı düşmanlık duygularını da götürmüşlerdi.

Bizans edebiyatında, Digenes Akritas destanında, İslâm-Bizans mücadelesinin tesiri ve hatıraları bulunmaktadır. Anadolu seferlerinde temayüz eden, Abdullah b. Hüseyin el-Battal, Türkler tarafından bir millî kahraman addedilmiş, hayatı ve Bizans'a karşı mücadeleleri hakkında bir Türk destanı teşekkül etmiştir. Halâ Anadolu halkının, severek hatırladığı bu destanî edebiyat, asırlarca şifahi halk kültürünün ve muhayyilesinin kaynağı olmuştur. Birinci İstanbul muhasarası esnasında şehit olan Ebu Eyyub'un türbesi halen mukaddes bir mahal hüviyetindedir. Tıpkı Seyyid Battal Gazi destanında olduğu gibi, Ebu Eyyub'un şahsiyeti etrafında da zengin bir Türk folklor ananesi teşekkül etmiştir. Bir bakıma Anadolu'daki Arap mücadelelerinin hatırası halâ canlı bir anane olarak yaşamaktadır.

— O —

KAYNAKÇA

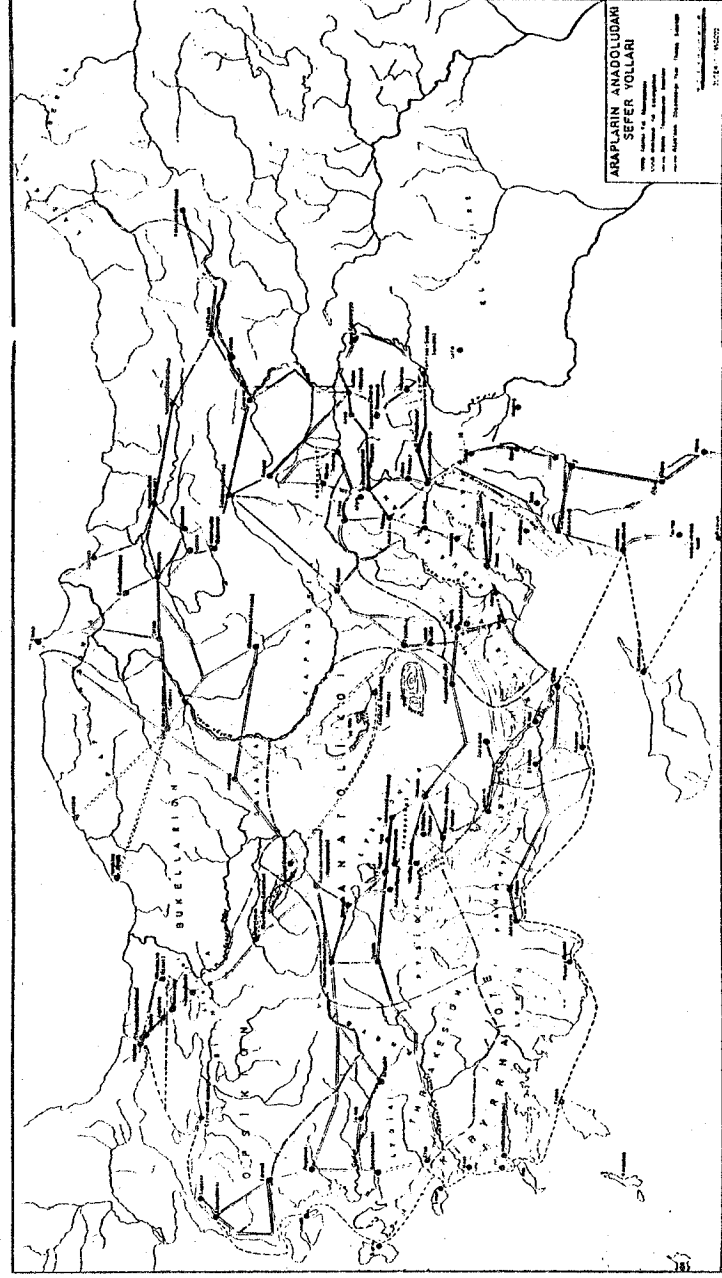
- Agapius
(Menbiçli Mahbub) Kitab'ül-Unvân, Histoire Universelle, neşr: A.A. Vasiliev, Patrologia Orientale V, VII, VIII, Paris 1909
- Ahrweiler, H. "L'Asie Mineure et les Invasions Arabes." (VII-IX siecles), Revue Historique, CCXXVII Paris, 1962 s. 1-32
- Anderson J. "The Road System of eastern Asia Minor" J. H. St. XVII, London 1897, s. 22-44
- Bar Habreus,
Abu'l-Ferec Abu'l-Farac Tarihi, Türkçe terc: Ömer Rıza Doğrul, Ankara 1945-1950
- W. Barthold, İslâm Medeniyeti Tarihi, Türkçe terc: M. Fuad Köprülü tarafından başlangıç, izahlar ve düzeltmeler ilavesiyle, Ankara 1963
- Baethgen (Elias Nisibenus) Fragmente Syrischer und arabischer Historiker, neşr: Baethgen Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes VIII, No. 3 1884
- Baynes N. H. "The Successors of Justinian", CMH II, Cambridge, 1957
- Becker, C. "The Expansion of the Saracens" CMH II Cambridge, 1957 s. 329-391
- Belazurî,
Ebu'l-Abbas
Ahmed b. Yahya, Kitab Fütûh'ül-Buldan, neşr: R.M. Rıdvan Kahire, 1932
- Bettenson H. Documents of the Christian Church New York, 1971

- Brockelman, C. İslâm Milletleri ve Devletleri Tarihi, Türkçe terc: Neşet Çağatay, Ankara, 1954
- Brockelman, C. Geschichte der arabischer litteratur, 2 cilt Leiden. 1943-1949, 3 cilt supplement. Leiden 1937-1942
- Brooks E. W. The Campaign of 716-18 from Arabic sources J. H. St. XIX 1899 s. 19-31
- Brooks E. W. "The Arabs in Asia Minor 641-750" J. H. St. 1898, s. 182-207
- Brooks E. W. "The Successors of Heraclius" CMH II Cambridge, 1957, s. 391-417
- Brooks E. W. "Arabic Lists of the Byzantine Themes" J. H. St. XXI 1901 s. 67-77
- Caetani, L. Chronographia Islāmica, Paris 1912
- Caetani, L. "İslâm Tarihi", Türkçe terc: Hüseyin Cahid (Yalçın), İstanbul 1927
- CMH, Cambridge Medieval History, 8 cild. Cambridge 1924-36
- Canard M. "Les Relations politiques et sociales entre Byzance et les Arabes" Dumbarton Oaks Papers XVIII, 1964, s. 35-36
- Canard M. "Tarih ve Efsaneye Göre Araplar'ın İstanbul Seferleri", Türkçe terc: İ. H. Danişmend, İstanbul Enstitüsü Mecmuası II İstanbul, 1956, s. 216-259
- Çağatay N. "İslâmiyetin Yayılışı Sırasında Komşu Memleketlerin Durumu" İlahiyat Fakültesi Dergisi, c.X Ankara 1963
- Gibb H. A. R. "The Relations between Byzantium and the Arabs" Dumbarton oaks papers XVIII, 1964, s. 363-365

- Gibb H. A. R. "Arab-Byzantine relations under the Umayyad Caliphate" Dumbarton Oaks Papers XII, 1958, s. 219-233
- Guilland R. "L'expédition de Mesleme contre Constantinople (717-718)" Etudes Byzantines, Paris 1959 s. 89-112
- Gwatkin H. M. "Constantine and his city", CMH II, Cambridge 1957
- Hashmi, Y. A. "The First Muslim siege of Constantinople" University Studies II Lahore, 1965 s. 97-114
- Hamit Sadi, "Muhtelif Devirlerde Anadolu'nun Yolları", Dar'ül-Fünun Ed. Fak. Mecm. c. V, İstanbul 1912, s. 96-108
- Hitti, P. Syria, London 1959
- Hitti, P. İslâm Tarihi, Türkçe terc: Salih Tuğ, İstanbul 1980
- Honigman, E. Bizans Devletinin Doğu Sınırı, Türkçe terc: Fikret Işıltan, İstanbul 1970
- İbn A'sem ül-Kufi, Kitâb ai-füuh (A) Arapça aslının yegâne nüshası, Topkapı Sarayı, III. Ahmed Kütüphanesi, No. 2956
- İbnü'l-Esir, İzz'üd-din El-Kâmil fi'l-Tarih, neşr: C. J. Tornberg Lugduni Batavorum 1870
- İbni Hurdadbih Kitâb'ül-Mesalik ve'l-Memalik, neşr: M. J. De Goeje, Leiden 1889
- Işıltan, F. Urfa Bölgesi Tarihi, İstanbul 1960
- Index Islâmicus, A catalogue articles on Islâmic subjects in periodicals and other collective publications, Compiled by J. D. Pearson and A. Walsh, London 1958

- Jeffery A. "Ghevond's Text of the Correspondence between Umar II and Leo III, Harvard Theological Review, XXXVII, Cambridge Mass. 1944
- Kitâb'ül-Uyûn (Anonim) Kmosko, M. Kitâb'ül-Uyûn ve'l Hadâik fi Ahbâr el-Hakâik neşr: M. J. De Goeje, 1869 Leiden "Araplar ve Hazarlar" Türkiyat Mecmuası, c. III, s. 135-154
- Lammens, H., Etudes sur la reigne du califa Omayyade Mo awia I er, Melanges de la Faculte Orientale de Beyrout I-III Beyrut 1930
- Lebeau, Histoire. du Bas-Empire, neşr: M. St. Martin Paris 1824-1836
- Mesudî, Ali b. Huseyn Muruc üz-Zeheb, neşr: P. Courteille Paris 1863
- Süryani Mihail, Chronique, Fransızcaya terc: J. B. Chabot, Paris 1905
- O'Leary, Del. İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri, Türkçe terc: H. Yurdaydın, Ankara 1971
- Ostrogorsky, G. History of the Byzantine State, İngilizceye terc: J. Hussey, New Brunswik, 1957
- Ramsay, W. M., Anadolu'nun Tarihî Coğrafyası, Türkçe terc: M. Pektaş, İstanbul 1960
J. Hussey, New Brunswik, 1957
- Sebeos (Piskopos). Histoire of Heraclius, Fransızcaya terc: F. Macler, Paris 1904
- Le Strange The Lands of the Eastern Caliphate, Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem conquest to the time of Timur, Londra, 1966
- Şemseddin M. (Günaltay) İslâmda Tarih ve Müverrihler, İstanbul 1340-1342
- Taberî, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir Tarih el-Rusul ve'l-Muluk, neşr: M. J. de Goeje, Leiden, 1879-1898

- Tell-Mahre'li, (Anonim) Dionys Chronique de Denys de Tell-Mahre, 4 partie, Fransızca terc: J. B. Chabot, Bibliotheque de l'Ecole des hautes etudes, c. XII, Paris 1895
- Theophanes, Chronographia, neşr: C. de Boor, Leipzig 1883-1885
- Toynbee, A. J. Tarihçi Açısından Din, Türkçe terc: I. Canan, İstanbul 1978
- Vaglieri L. V. "Patriarchal and Umayyad Caliphates" CMH (of İslâm) I, Cambridge, 1957
- Vasiliev A.A. Bizans İmparatorluğu Tarihi, Türkçe terc: A.M. Mansel, Ankara 1943
- Wellhausen J. Arap Devleti ve Sukutu, Türkçe terc: F. Işıltan, Ankara 1963
- Wellhausen J. Die Kämpfe der Araber mit den Romaern in der Zeit der Umayyaden (Nachrichten der Gesellschaft Wissenschaften zu Göttingen) Philosophisch-Historische Heft 4 Göttingen 1901
- Yakubî, Ahmed b. Ebi Yakub b. Vâzih Tarih-i İbnî'l-Vâzih, neşr: M. Th. Houtsma İbn Vadhîh Historiae Leiden 1883, 2 cild
- Yakut, Ebi Abdullah el-Rumî el-Hamevî, Mu'cem ül-Buldan, neşr: F. Wüstenfeld Leipzig, 1866-187
- Zeydan C. Medeniyet-i İslâmiye Tarihi, Türkçe terc: Zeki Megamiz, İstanbul 1329

**BİLİMSEL ARAŞTIRMA DİZİSİNİN
ÇIKAN KİTAPLARI**

•
**Yönetim-Din İlişkileri Açısından
OSMANLI DEVLETİNDE
SİYASET VE DİN
Dr. Davut Dursun**

•
**OSMANLI SİYASİ KURUMLARI
Doç. Dr. Şükrü Karatepe**

•
**BİR BİLİM DİLİ MÜCADELESİ VE TANZİMAT
Prof. Dr. H. Hüseyin Hatemî - Yeşim Işıl**

•
**Başlangıçtan IX. Hicri Asra Kadar
KIRAAT İLMİNİN TA'LİMİ
Dr. Necati Tetik**

DİZİN
(Şahıs İsimleri)

A

Abbas b. Velid: 119
Abdurrahman b. Muaviye b.
Hudeyc: 121
Abdurrahman b. Süleyman: 119
Abdurrahman b. el-kaynî: 79,81
Abdullah b. Kays: 81
Abdullah b. Ukbe b. Nafi: 121
Abdulvehhab b. Buht: 9, 121,
122
Abdurrahman b. Ebubekr: 89
Abdurrahman el-Utbî: 81
Abdülaziz b. Mervan: 91
Abdülaziz b. Velid: 105
Abdurrahman b. Mesud: 86
Abdûlmelik (halife): 91, 92, 93,
94, 95, 96, 97,98, 99, 100,
126,
Abdullah b. Abdûlmelik: 101,
102, 103
Abdullah b. Hüseyin El-Battal:
9, 11, 113, 120, 121,
122, 128
Abdullah b. Ebî Serh: 75
Abdullah b. Mesadet el-Fezâri:
83
Abdurrahman b. Ümm'ül-Hakem:
83, 84, 85
Abdurrahman Gazi: 9
Abbas: 104, 105, 106
Abdullah b. Zubeyr: 89, 90
Abdullah b. Ömer: 89, 90
Abdurrahman b. Halid b. Velid:
78, 111
Agapius: 120, 124
Ali (halife): 76, 82
Anastasios: 106, 107, 108, 109
Amr b. Said: 94, 95
Amr b. Kays: 118

Amr b. el-As: 63, 65, 66
Apsimar: 99
Apollinarius: 47, 48
Artabasdos: 123, 124
Arius: 45, 46, 47
Atike: 73

B

Bacharos (Bahterî): 109
Bagratî Simbat: 97
Baybars: 112
Ben Yohay: 40
Bişr b. Velid: 106
Busr b. Ebi Ertat: 64, 72, 77,
78, 79, 83
Büyük Iskender: 66

C

Ca'venet ibn'ül-Haris: 118
Cebele b. Eyhem: 88
Charles Martel: 88
Cünâde b. Ebû Ümeyye: 84, 86,
87
C. Zenghelis: 87

D

Dahhak b. Kays el-fihri: 91
Digenis Akritas: 16, 128
Dinar b. Dinar: 98

E

Eban b. Velid b. Ukbe: 98
Ebu'l-Aver: 74, 75
Ebu Eyyub: 81, 82, 128
Ebu Müslim: 125
Ebu Şeyh b. Abdullah: 101
Eflatun: 43

Elias Nisibenus: 13
 Eyüp Sultan: (Ebu Eyyüb el-Ensari) 9, 81, 82
 Eutyches: 48, 49
 Eusebius: 46, 47

F

Fâhite: 91
 Fadâle b. Ubeydullah: 80, 81, 82, 85
 Flavianus: 48

G

Gamr b. Yezid: 124
 Gregorios: 72

H

Habib b. Mesleme: 70, 77
 Haccac: 95
 Halid (Yezid'in oğlu): 91
 Halid b. Velid: 64
 Halife Ömer: 59
 Halife Ömer b. Abdülaziz: 116, 118
 Halife Süleyman: 108, 116,
 Halife Velid: 104, 106
 Haricî Dahhâk: 125
 Hasan b. Numan: 99
 Halife Ebubekir: 63
 Halife Osman: 66, 69, 71, 72
 Halife Ali: 76, 82
 Halife Muaviye: 11, 91
 Hz. Muhammed: 25, 26, 29, 32, 38, 39, 76
 Heraklonas: 65, 66
 Heraklios: 13, 21, 22, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 64, 65,
 Halife Hişam: 119, 120, 121, 122, 124, 127
 Honorios: 57
 Hüseyin b. Ali: 89, 90
 Hüseyin b. Numeyr: 20
 Hüsvrev: 51, 55, 56

I

İbni Abbas: 81
 İbni A'sam'ül-Küffî: 11, 113, 114
 İbni Bahdal: 91
 İbni Ebi Serh: 71
 İbni Eşas: 100
 İbni Haldun: 27
 İbni Ömer: 81
 İbni Zübeyr: 81, 91, 92, 93, 94, 95
 İbrahim b. Velid: 125
 İsa: 35, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49,
 İsis: 44
 İyaz b. Haris: 86

J

Janus: 18
 Jovian: 47
 Justinianus: 50, 51, 47, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 107
 II. Justinianus: 127

K

Kallinikos: 86, 87
 Kakorizos: 72
 Kays: 91, 92
 Karaza: 73
 Konstans: 47, 66, 72, 73, 75
 II. Konstans: 77, 79, 80, 82
 Konstantinos: 65, 66, 80, 82, 86, 88, 92, 125
 IV. Konstantinos: 88
 V. Konstantinos: 123, 124
 Konstantinus: 43, 44, 45, 46
 el-Kutamî: 27
 Konfiçyüs: 36
 Klovîs: 47

L

III. Leon: 14
 Leo: 107, 108, 109, 110, 111, 113, 114, 115, 116, 117
 III. Leo: 88, 127

M

Malik b. Abdullah: 86, 87
 Malik b. Hübeyre: 79, 81
 Manuel: 66
 Marciauns: 49
 Mavrikius: 51
 Menbiçli Mahbûb (Agapius): 14, 87, 88
 Merdasan (Mes'ade): 115, 116
 Merdâii Meymun: 104
 Mervan: 91, 92, 105
 Mervan b. Muhammed: 120, 125
 Meryem: 48
 Mesleme b. Abdülmelik: 108, 110, 111, 112, 119, 120, 122
 Mesleme b. Hişam: 123
 Meyser b. Mesruk: 67
 Mithra: 44
 Muaviye: 21, 59, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 80, 81, 82, 89, 90, 92, 103, 120, 122, 123
 Muhammed b. Abdullah el-Sakafî: 83
 Muhammed b. Abdurrahman: 83
 Muhammed b. Malik: 83
 Muhammed b. Mervan: 97, 98, 100, 101
 Musab: 92, 95
 Müslim b. Akîl: 90
 Mervan b. Muhammed: 120, 125
 Hz. Meryem: 48

N

Nestorius: 48, 49
 Nikephoros: 80, 85, 89, 94
 Nicetas: 110

O, Ö

Osman (halife): 66, 69, 71, 72, 76

Osman b. Hayyan: 119
 Ömer: 32, 41, 66, 67, 68, 69, 71,
 Ömer b. Abdülaziz: 119
 Ömer b. Hübeyre: 108, 111, 116, 119

P

Paul Tillich: 29
 Philon: 43
 Phokas: 51, 52
 Pogonatos: 82
 Prokopios: 68, 72

R

R.M. Rıdvan: 10

S, Ş

Saborius: 79, 80, 81, 110
 Said b. Abdülmelik
 Sergios: 56, 57, 64, 80, 99
 Seyyid Battal Gazi: 128
 (bkz. Abdullah b. Hüseyin)
 Seyyid Bilal: 9
 Sezar: 35, 44
 Sophronius: 57
 Sufyan: 72, 91, 115
 Sufyan b. Avf: 81, 83, 86
 Süleyman: 114
 Süleyman b. Hişam: 123, 124, 126
 Süleyman b. Abdülmelik: 108, 109
 Süleyman b. Muad: 113
 Şurahbil b. Hasene: 63

T

Teodora: 103
 Theodoros: 55, 64, 65, 68, 73
 Theodosios: 107, 108, 109, 111

Theodosius: 47, 48, 49, 77
Terbel İlan: 103, 104
Tessarakontapechys: 15
Thomas Carlyle: 38, 39
Tiberios: 99, 103, 104

U

Ubeydullah b. Ziyad: 90
Umayr b. Sad: 68, 69

V, W

Vaddahi: 106
Valens: 47
Valentinianus: 47, 68, 69
Velid: 102, 103, 104, 105, 106,
108, 126
Velid b. Hişam: 105
Velid b. Ka'ka': 123
Velid b. Utbe b. Ebi Sufyan: 90
Wellhausen: 34, 82, 84, 108

Y

Yahya b. el-Hasamî: 98
Yezdücürd: 17
Yezid b. Ebu Sufyan: 63, 67, 68
Yezid b. Muaviye: 81, 82, 84,
89, 90, 91, 92
Yezid b. el-Hurr: 70
Yezid b. Şeceret el-Rehâvî: 81,
86, 87
Yezid b. Cubeyr: 102, 105
Yezid b. Huneyn: 102
Yezid b. Mühelleb: 119
II. Yezid b. Abdülmelik: 119,
120
III. Yezid b. Velid b. Abdülmelik:
124, 125, 127
II. Yezid'in oğlu Velid II.: 124